

„Hutnícký skanzen na Skalke vo Valaskej“

B

**História spracovania železa v okolí
Hronca od čias starého Uhorska,
Rakúsko – Uhorskej monarchie
až po súčasnosť**

Prvé vydanie

Milan Štéc 2022
Doplnené tretie vydanie 2026

Úvod

Dejinami Hroneckého železiarskeho komplexu sa v minulosti zaoberalo niekoľko autorov. Medzi najstaršie práce patrí monografia železiarne Tisovec vydaná v roku 1904. Jej autor Oszkar Zsemley v nej opisuje aj Hronec. Monografiu Hronca neskôr, v roku 1926 vydáva bohoslovec Róbert Róm. Medzi ďalších významných historikov patrí Július Alberty zaoberajúci sa železiarskou tematikou v roku 1968 v knihe Oceľový chlieb z Podbrezovej, ale aj A. Paulínyi, P. Hapák, J. Kassaj a Mária Šarudyová v Topografii železiarstva na Slovensku. Vzácné informácie podáva aj súborné trojväzkové dielo autorského kolektívu Dejiny hutníctva železa v Československu. Útržkovité informácie možno nájsť aj v podnikových publikáciách ako je 150 rokov železiarní v Podbrezovej od Jána Greschnera, 175 rokov práce a boja piesockých strojárov, 400 rokov zlievárne Hronec a publikácia vydaná Horehronským múzeom v Brezne: Smaltovaný riad z Hronca. Posledná a vari najkrajšia je kniha Železiarne Podbrezová 170 ročné od T. Turčana a kol. Nakoľko sa hutnícka výroba úzko dotýkala aj banskej činnosti a výroby palivového dreva a výroby drevného uhlia, dôležité informácie o tejto činnosti poskytli autori publikácií ako sú: Róbert Binder, Osadníci na Horehroní 1962, Albert Stránsky, Drevorubači na Čiernom Hrone 1969, Gustáv Frák, Baníctvo v Železníku 1987, ale aj Ondrej Herich, Z histórie obce Sirk 2005. Nesmierny prínos vedomostí o živote baníkov, hutníkov a drevorubačov v 19. storočí má životopisné dielo Gustáva Zechentera-Laskomerského, Päťdesiat rokov slovenského života, 1974.

Po zhrnutí všetkých publikácií si čitateľ uvedomí, že aj keď sa o danej téme napísalo dosť, ide prevažne o rovnaké vstupné informácie najstarších dejín erárneho železiarskeho podniku, podľa jednotlivých autorov iba doplnené o novodobé dejiny jednotlivých závodov zväčša spracovaním histórie budovania socializmu, lebo tak si to vtedy vyžadovala doba.

Uvedené publikácie trpeli najmä nedostatkom výkresovej dokumentácie či historickým obrazovým materiálom, nakoľko ich autori použili iba ilustratívne. Pravdepodobne každý z autorov čerpal informácie len z archívov bez terénneho prieskumu danej lokality čo zapríčinilo časté skreslenia informácií o dnes už neexistujúcich železiarskych prevádzkach, ich chybné polohopisy alebo nepravé či stranovo obrátené publikované fotografie. Preto sa zrodila myšlienka vytvoriť faktograficky bohatšiu publikáciu všetkých prevádzok železiarskeho komplexu, doplnenú o množstvo cenných obrazových príloh a s bohatým fotografickým fondom s ambíciou čo najvernejšej ilustrácie železiarskeho erárneho komplexu od jej počiatkov až po súčasnosť a odstrániť tak zistené historické nezrovnalosti.

Zakladanie banských osád a prvých slobodných banských miest, ale aj opevnených hradov v neúrodnej pralesnej oblasti Zvolenského lesa prinieslo technický pokrok a bohatstvo. To priťahovalo ďalších prisťahovalcov až sa o niekoľko storočí Zvolenská župa zaradila medzi najpriemyselnejšie oblasti

Uhorska. V tieni najvýznamnejšej stredoslovenskej oblasti Banských miest zaoberajúcej sa ťažbou a spracovaním drahých kovov tu dominovala aj ťažba a spracovanie železnej rudy. Okrem bohatej banskej činnosti v okolí stredného a horného Pohronia sa tu rozvinula aj hutnícka výroba v ktorej dominovali a zároveň si konkurovali železiarne Hroneckého komplexu, Coburgove železiarne, Zvolenský Union a Breznianske železiarne Povoľného. Podobne ako hrady aj železiarske hámre a huty prešli počas niekoľkých storočí stavebnými úpravami. Pôvodné železiarske dielne boli modernizované a rozširované na manufaktúry postupne sa meniace na moderné železiarske fabriky. Azda nič v tom čase na svete nepostihlo tak rýchly rozmach v priemysle ako železiarstvo. Paradoxom zostáva, že práve vojny prispeli k veľkovýrobe surového železa, ocele a výrobkov z nich. Na rozdiel od hrádov a zámkov novšia zástavba navždy prekryla pôvodné železiarske dielne. Zachovali sa len tie, ktoré časom zanikli v odľahlých lokalitách kde nezavadzali novšej zástavbe. Samozrejme išlo o stavby jednoduchšie, ktoré nemohli odolať zubu času a tak ich možno lokalizovať len v základoch alebo podľa vodných priekop privádzajúcich vodu na pohon strojného zariadenia. Našťastie bohaté archívne materiály v železiarskych podnikoch ale predovšetkým v štátnom banskom archíve v Banskej Štiavnici nám umožňujú vytvoriť hmotovú rekonštrukciu jednotlivých hutných a banských prevádzok Hroneckého erárneho komplexu nielen v údolí Hrona ale aj Rimavy od Banskej Bystrice, Poník, Moštenice, Ľubietovej, Jarabej, Hronca až po Tisovec neskôr rozšírené o prevádzky Jasenie, Lopej, Vajsková, Piesok, Bystrú a Michalovú v dvadsiatich samostatných dielnach v podobe hút, hámrov a valcovní.

Najlepším svedectvom o pozícií a rozmiestnení jednotlivých výrobných prevádzok erárneho železiarskeho komplexu sú veduty alebo aspoň situačné či geodetické plány.

Tam kde sa nepodarilo získať archívne materiály pôvodných výrobných objektov a zariadení prišla na rad sondovacia práca v teréne a zameranie stavebných základov z ktorých následne vznikli repliky plánov a podľa zistených technologických opisov a dobového zaradenia ich výstavby bolo možné aspoň hmotové zobrazenie a jeho výtvarné dokreslenie do danej doby podľa iných dobových obrazových dokumentov.

Pôvodná publikácia bola rozdelená do kapitol podľa politických zmien výrazne ovplyvňujúcich osud železiarskych podnikov a ich zamestnancov ako aj obyvateľov žijúcich v okolí. Spočiatku sa jednotlivé časti kapitol chaoticky zaoberajú vývojom všeobecného osídľovania Pohronia a zakladaním nových osád. V závere ale zistíme, že opisované rozmanité obyvateľstvo zložené okrem kráľovských robotníkov aj s poddaných sedliakov, pastierov aj mestských remeselníkov a slobodníkov ba aj uhorskej či rakúskej šľachty, navyše aj rozličného vierovyznania má historicky doložené prepojenie až do súčasnosti.

V úvodnej kapitole je stručne zhrnuté osídľovanie na území Slovenska od doby bronzovej cez železnú až po trvalé osídľovanie v staroveku a stredoveku. Okrem

osídľovania Slovenska je spomenutý aj vývoj hutníctva a baníctva v tejto oblasti Európy, kde sa zrodila Hronecká železiareň.

Prvá kapitola sa zaoberá obdobím ranného Uhorského štátu a počiatkami technického vybavenia v hutnej a banskej technike až po vznik Hroneckej železiarskej dielne od roku 1357 po rok 1565.

Druhá kapitola spracúva obdobie vzniku erárneho železiarskeho podniku v Rakúsko-Uhorsku po začiatok 18. storočia, keď po skončení vojny s Osmanskou ríšou a kuruckými vzbúrencami nastal konečne mier a rozvoj priemyslu v Uhorsku. Začal zlatý vek Hroneckého komplexu.

Tretia kapitola spracúva obdobie nástupu priemyselnej revolúcie v Rakúsko-Uhorsku po revolučný rok 1848. Zrušenie nevoľníctva a neskôr poddanstva má výrazný vplyv aj v priemyselnom odvetví. Krajina sa mení z feudálnej na kapitalistickú. Hronecká huta sa modernizuje a vzniká pudlovná pod Brezovou Horou. Mnohé filiálky zanikajú no vďaka modernizácii vzniká nový priemyselný komplex Štátnych kráľovských železiarní.

Štvrtá kapitola sa venuje obdobiu vrcholiacej priemyselnej revolúcie s nástupom parných strojov a železničnej dopravy. Prvou svetovou vojnou končí aj monarchia Rakúsko – Uhorsko a vzniká Československá republika.

Piata kapitola rieši nové politické aj ekonomické podmienky ktoré dostávajú Slovenský železiarsky priemysel na kolená no časť erárneho železiarskeho komplexu prežíva napriek živoreniu až po II. svetovú vojnu, keď sa v Slovenskom štáte stáva majetkom nemeckého železiarskeho koncernu. Krátke povojnové obdobie 1945 až 1948 v obnovenej ČSR prinieslo navrátenie priemyselného komplexu Podbrezová-Piesok-Hronec-Tisovec-Železník pod štátnu správu a tak sa prvá vlna znárodnenia hutného a banského priemyslu v podstate dotkla len súkromných baní v Železníku.

Šiesta kapitola sa zaoberá históriou štátnych železiarní socialistického režimu od roku 1948 do jeho zániku v roku 1989. Ide o obdobie industrializácie Slovenska a celkového nárastu železiarskej aj strojárskej výroby v Československej socialistickej republike. Zvyšovanie výroby sa nezaobišlo bez modernizácie a výstavby nových prevádzok, pričom pôvodné jadro erárnych, či štátnych závodov bolo rozčlenené do nových výrobných podnikov a koncernov.

Siedma kapitola je venovaná súčasnému vývoju železiarskych a strojárskych fabrik bývalého erárneho komplexu. Návrat k tržnej ekonomike zapríčinil nové ekonomické ťažkosti podnikov v závislosti na zmenách vo vlastníckych vzťahoch. Rovnako negatívny vplyv malo otvorenie sa technicky oveľa vyspelejším a obchodne razantnejším západným trhom. Naopak rozpad východného bloku doslova okamžite odbúral stabilných odberateľov v rámci plánovaného socialistického obchodu. Dramatickú situáciu vyhrotil rozpad Československa a s ním aj rozpad spoločného priemyslu hutníctva, baníctva a strojárstva. Koniec studenej vojny znížil aj veľkovýrobu vojenskej techniky naväzujúcej na hutnícku prvovýrobu. Navyše dlhodobý súper železiarstva, chemický priemysel začal postupne vytláčať oceľ z trhu a nahrádzať ju

výrobnými z plastov. Po súčasnosť prežilo len málo prevádzok, no v mnohých začína alebo pretrváva podobná hutnícka či strojárka výroba ako v minulosti a hľadá si nových odberateľov, dnes už v náročnom tržnom mechanizme kapitalistického ekonomického systému. Pôvodnú hutnícku výrobu si do dnešných čias uchovali len pôvodné fabriky v Hronci a Podbrezovej, ostatné zanikli, no mnohé si uchovali strojársku výrobu ako strojárňu Piesok, bývalá mostárňu Brezno alebo Závadka nad Hronom a preto aj tieto nástupnícke firmy bývalého štátneho podniku Uhorska a ČSR si zaslúžia našu pozornosť. Dnes najmä Železiarne Podbrezová zastávajú dominantné postavenie v hutníckom priemysle Slovenska a svoje dobré obchodné meno šíria aj v zahraničí. V bývalej Zvolenskej stolici dnes v Banskobystrickom samosprávnom kraji patria medzi najväčšie podniky. Spolu s ostatnými nástupníckymi organizáciami v Piesku, Hronci, Brezne a Závadke spolu zamestnávajú niekoľko tisíc obyvateľov Horehronia.

Objektívne dôvody znemožnili pripravovanú publikáciu dokončiť a vydať. Dokončená zostala (ako samozdat) len prvá časť zaoberajúca sa históriou Hroneckého železiarskeho komplexu od počiatkov po koniec I. svetovej vojny. Druhá časť zaoberajúca sa históriou už štátnych železiární Podbrezová cez úspešnú privatizáciu až po súčasnosť sa dokončenia nedočkala hlavne pre neochotu zainteresovaných prezentovať významné a jedinečné obdobie privatizácie štátnych železiární a strojární. Bez vstupných informácií nie je možné tento časový úsek histórie okolitých fabriek zdokumentovať. Tu bude potrebné počkať na neskôr narodeného autora keď bude toto obdobie odtajnené. Aby desaťročné úsilie nevyšlo nazmar zrodila sa myšlienka zriadiť hutnícke múzeum v prírode so zameraním na stavebný a technologický vývoj výroby a spracovania železa a ocele. Rukopis preto neuzrel svetlo sveta z finančných dôvodov a prednosť dostala myšlienka trojrozmerného zhmotnenia histórie hutníctva s expozíciou v prírode. Rukopis napokon poslúžil ako podklad pre publikované informácie o miestnom hutníctve v elektronickej podobe rozdelené do kapitol zameraných na konkrétnu problematiku v abecednom poradí z ktorých úvodnú časť máte pred sebou.

Stručná história stavebného vývoja železiární.

Počas storočí sa nemenil iba interiér výrobných zariadení vďaka ich modernizáciám alebo zmenám výrobného programu, ale menil a vyvíjal sa aj tvar a vzhľad jednotlivých objektov podľa daných potrieb ale aj architektúry ktorá v určitých etapách vývoja dominovala.

Prvé výrobné objekty hutí a hámrov tvorili iba jednoduché drevené stavby zastrešujúce taviacu pec alebo vykúvacie kladivo, chrániac tak zariadenie a personál pred dažďom. V našich klimatických podmienkach bolo potrebné výrobnú prevádzku zabezpečiť pred nečasom a to aj zastrešením vodných kolies pred namrzaním a rovnako aj skladov vstupných materiálov nakoľko vlhkosť

zvyšovala výrobné náklady. Samotné výrobné objekty sa neustále objemovo zväčšovali a s nimi pribúdali aj ďalšie výrobné či pomocné objekty. Výrobné dielne sa časom začali meniť na manufaktúry a tie na fabriky. Voda, ako hnacia sila spájala vzájomne jednotlivé výrobné objekty derivačnými kanálmi. Tá tvorila zdroj energie a dopravnú tepnu prepravy materiálu ako bolo palivové drevo. Takéto rozsiahle aglomeračné celky získali oplotenie a navzájom získali cestné a železničné spojenie.

Obdobie pary v 19. storočí prinieslo razantnú zmenu aj v architektúre výrobných objektov kde dominovali najmä dymiace komíny. Medzi pomocné objekty pribudli kotolne, strojovne parných strojov a mechanických rozvodov. Aj po zániku parnej éry zostali kotolne srdcom fabriek ako výrobné tepla pre výrobné prevádzky, no čoraz viac slúžia len na centrálnu vykurovanie výrobných objektov, kancelárií a šatní už len v zimnom období.

Nástup elektrifikácie priniesol ďalšie zmeny vo vývoji železiarní. Vodné kolesá nahradili turbíny a parné stroje elektromotory. Vzájomné energetické prepojenie už nemali len výrobné prevádzky a fabriky, ale celá krajina a neskôr získali výhodné energetické prepojenie aj jednotlivé štáty. Okrem vzájomného obchodu aj tu nastala globalizácia, keď štáty predávajú nadbytok energie a následne pri jeho nedostatku ho nakupujú. Okrem elektrickej energie sa globalizuje aj prenos tekutých či plyných energetických surovín čím sa oslabuje železničná doprava ktorá stála pri zrode priemyselnej revolúcie.

Jednoduché stavby časom nahradili čiastočne murované stavby s dreveným opláštením kamennej alebo tehlovej pilierovej stavby s dreveným krovom a šindľovou strechou. Kameň a tehla postupne vytlačili drevo až na strechu, no po rozšírení valcovania plechov vznikla nová, trvácnejšia a hlavne nehorľavá krytina pre výrobné objekty. Zväčšujúce sa rozmery výrobných hál nútilo staviteľov použiť pevnejšiu profilovú oceľ. Najskôr išlo výlučne o konštrukcie krovu a strechy, neskôr oceľ prenikla aj do nosnej konštrukcie hál a murivo už tvorilo len obvodovú výplň medzi nosnou konštrukciou ako to bolo v minulosti pri stavbe hrazdených domov. V mnohých prípadoch aj tehlové murivo nahradil profilovaný oceľový plech. Ten ale neplnil protihlukovú ani tepelnú ochranu preto v 60. rokoch 20. storočia nastáva obdobie výstavby hál s prefabrikátov železobetónu a pórobetónu. Práve táto stavebná koncepcia sa zapísala v architektúre ako najškaredšia, vyžadujúca častú údržbu. Išlo o čiste funkcionalistický sloh a stavebné materiály, plne reprezentujúce slepú vetvu sociologického vývoja ľudskej spoločnosti k údajnému lepšiemu zajtrajšku. Vývoj izolačných hmôt a nastupujúca energetická kríza prispela k návratu oceľového opláštenia výrobných hál s tepelnou izoláciou s vysoko estetickým a funkcionalistickým dizajnom. Na konci 20. storočia teda výrobné haly hutných výrobných hál a ich zariadenia tvorí prevažne vlastný výrobný produkt – oceľ.

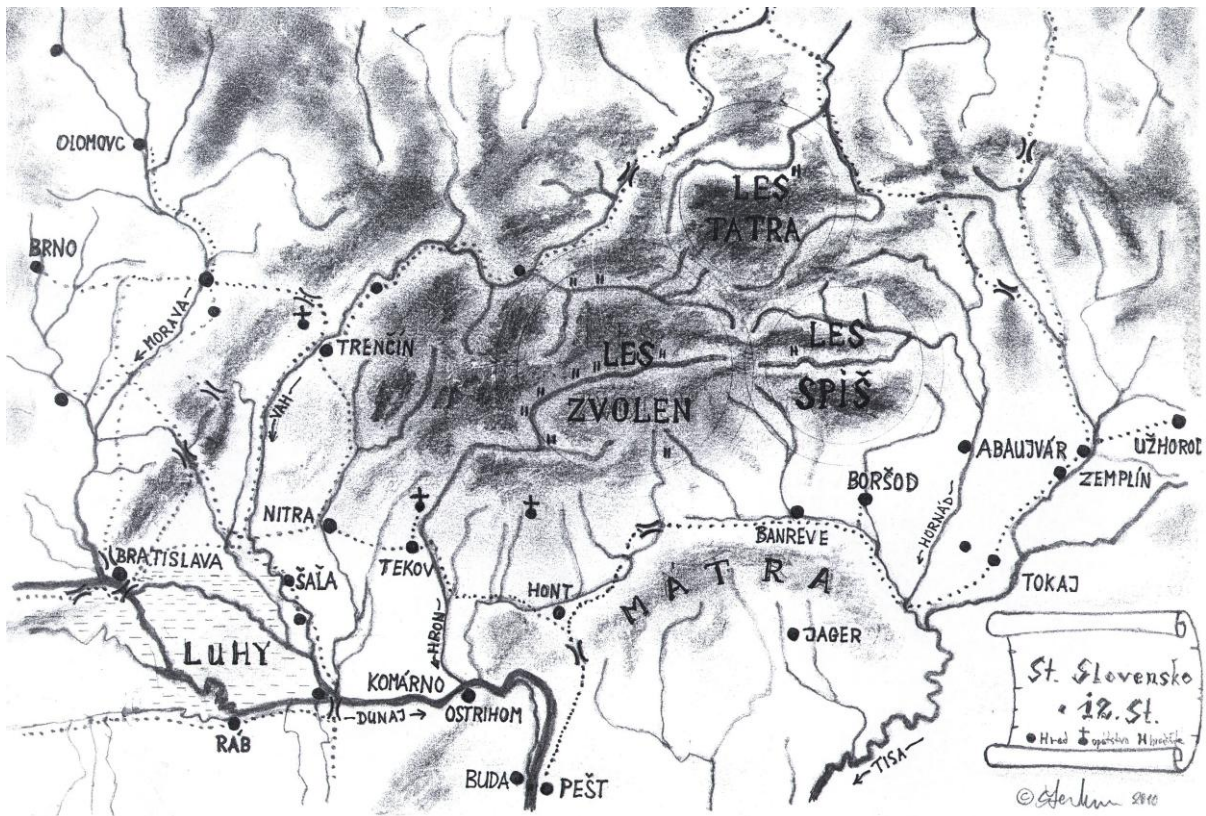
Od Hroneckého železiarskeho komplexu po Železiarne Podbrezová v obrazoch a plánoch

Ponická Huta 1496
1340 Moštenica huta hámor 1503, 1796
1340 Ľubietová huta 1556
1357 Hronec železiareň 1580
1338 Tisovec huta 1611
1350 Sirk baňa a huta 1730
Jasenie hámor 1800
1255 Banská Bystrica hámre Hušták a Kostivierska 1723, 1783
Vajsková hámor 1791
Lopej hámor 1790
Piesok hámor 1789
Bystrá hámor 1800
1535 Jarabá huta 1730
Michalová huta 1788
Podbrezová železiareň 1840
Sv. Jakub valcovňa 1870
1265 Brezno mostáreň 1951
Závadka mostáreň 1953

Slovensko od dávneho osídlenia doby bronzovej až po Uhorský štát

Doba bronzová prináša okrem vynálezu kolesa, tkania či hrnčiarstva alebo zrodu poľnohospodárstva aj hutnícku výrobu. Ťažba kovových, ľahkotaviteľných rúd a ich spracovanie v redukčných peciach prináša vznik hutníctva. Spracovanie neželezných rúd, prislúcha starovekej Anatólii ktorá sa objavila počas zrodu prvých civilizácií Sumérov, Egyptanov aj Grékov. Vývoj metalurgie dominoval u vyspelých civilizácií blízkeho východu a Grécka približne od 8. storočia pred Kristom. Koniec doby bronzovej neprispel okamžitý nástup spracovania železa ale náhly zánik vyspelých civilizácií pred 2. storočím pred Kristom. Spracovanie železa je známe už v dobe bronzovej, avšak výhradne len z meteorického železa s názvom nebeský kov. Ťažba železnej rudy a jej spracovanie sa pripisuje Rimanom a Keltom a postupne prenikla do ostatných kútov Európy a Ázie. Železné nálezky v strednej Európe predstavujú skôr vojnovú korisť alebo obchodný artikel ako ich výrobu. Zvýšené množstvo železných nálezov v keltských hrobách po celej Európe v období od 5. storočia pred Kristom už signalizuje nástup doby železnej. V strednej Európe sa objavujú prvé náznaky po ťažbe a spracovaní železnej rudy od 7. – 6. storočia pred Kristom. Redukčné taviace pece vtedy predstavovali nízke šachtové pece so zapustenou nístejou v zemi vymazanou žiaruvzdornou mazaninou. Nad zem vyčnievala hlinená šachta v tvare zrezaného ihlanu s výškou približne 1 meter. Na území dnešného Slovenska sa prikladá titul prvých hutníkov Keltom. Najstarší železný výrobok na území Slovenska sa našiel v Gánovciach. Išlo o železnú rúčku dýky z obdobia otomanskej kultúry 3 500 rokov starej z konca doby bronzovej. Na základe archeologických nálezov z hradiska Molpír pri Smoleniciach môžeme výrobu železa na Slovensku datovať od obdobia pred 3 000 rokmi. V halštatských taviacich otvorených vyhniach boli nájdené okrem železnej trosky aj železné polotovary. Išlo zatiaľ len o malú výrobu výhradne pre šľachtu ako tvrdý kov určený pre výrobu zbraní ale aj drobných šperkov. Železné výrobky boli primitívne kované z nekvalitného zvrátkového železa. Archeologické nálezky dokumentujú osídlenie Horného Pohronia z mladšej doby železnej 400 rokov pred Kristom. Z doby rímskej 0 – 400 rokov sa podarilo odkryť železiarsku dielňu s taviacou redukčnou pecou vo Zvolene. Príchodom Slovanov sa začalo nové osídľovanie Slovenska v 7. storočí. Vo Zvolenskej kotline vzniká veľkomoravské sídlisko v Môtovej v susedstve ďalších osád. Po zániku Veľkomoravskej ríše nastáva pozvoľné začleňovanie územia Slovanov do vznikajúceho Uhorského štátu. Slovanské územie medzi Tatrami, Dunajom a Tisou je pričlenené k Uhorskému kráľovstvu v roku 896. Maďarské kmene vedené vojvodcami si toto územie rozdelili ako nositelia štátnej moci. Neobývané lesnaté územie ako územie nikoho pripadlo kráľovi. Ten sa stáva hlavným zemepánom krajiny. Uhorský štát je rozdelený do 8 hradných komitátov. Kráľovstvo v 11. storočí rozdeľuje kráľ Štefan na menšie územné celky-župy aby spravovali kráľovské majetky (regia dominia). Za odmenu pripadla 1/3 daní županovi. Na upevnenie moci ale aj v rámci šírenia

kresťanstva kráľ Gejza I. zriaďuje v krajine opátstva. Na Slovensku tak vzniká opátstvo sv. Benadika v roku 1075 s právom mýta za pltenie dreva po Hrone. V 13. storočí prebieha ďalšia vlna osídľovania horného Pohronia a Horehronia. Osadníci tu namiesto hradísk zakladajú osady. Valašská kolonizácia je dovŕšená koncom 14. storočia riedkym osídlením pralesného územia nazývaného Zvolenský les a vzniká Zvolenská župa. Práve sem zapadajú dejiny Budúceho Hroneckého železiarskeho komplexu nazývaného **Zipsen handlung Hronicz**. Oblasť stredného a severného Slovenska zaberali nepreniknuteľné pralesy. Neviedli tu temer žiadne cesty a osady tu zakladali prevažne hostia, najmä banský prospektori a pastieri dobytky. Hlavná obchodná cesta na území horných Uhrov viedla na východe od Užhorodu cez Zemplín, Banréve, Hont, Tekov, Nitru a Trenčín proti toku Váhu a Oravy do Poľského kráľovstva, kde sa spájala s východnou obchodnou cestou vedúcou opäť z Užhorodu.

Obr. 1. Pralesná horská oblasť Vysokých, Nizkých Tatier a Slovenského raja (v kruhoch). Bodkami sú vyznačené najstaršie cesty medzinárodného významu obchádzajúce Zvolenský les.

1357 – 1565

Svetové objavy v baníctve, hutníctve a strojárstve

V roku 1350 sa v Bavorsku vyrábajú pocínované plechy. Z roku 1373 pochádza aj prvá vŕtačka na kov v Trevíre, používaná na vyhladenie odliatych delových hlavni. To už bola možná streľba aj presných železných gúľ. Dovedy sa používali v hrubo odliatych delách iba kamenné gule alebo zapálené harpúny. V nasledujúcom storočí sú už navrhnuté výbušné železné granáty čím nastáva zlom v dobývaní stredovekých opevnení. Nastupuje obdobie renesancie a s ním nová technika opevňovania. V 15. storočí sa zdokonaľuje aj lodná morská doprava. Stavajú sa dvojst'azňové, trojst'azňové lode, po roku 1470 aj štvorst'azňíky. V Európe sa v hutníckych manufaktúrach (šmelcovniach) objavujú dymačky. Išlo o kusové, šachtové, už nadzemné pece s koženými dúchadlami (mechmi) poháňanými vodným kolesom. Ich zdokonalením sa v západnej Európe neskôr vyvinula vysokopecná výroba surového železa. Začína výroba ručných strelných zbraní (ručnice sú zdokonalené o zapalovací zámok s kresadlom alebo dútnakom. V roku 1475 zomiera Leonardo da Vinci, všestranný maliar, bádateľ, vynálezca a konštruktér ktorého nápady a vynálezy dokonale nakreslené a popísané boli znovuobjavené a patentované až v nasledujúcich storočiach. Nepochybne najvýznamnejšou udalosťou bol objav Amerického kontinentu Krištofom Kolumbom v rokoch 1492 – 1504. V 16. storočí už v Európe pracuje 250 tlačiarní. Vzniká medzinárodná poštová služba. Azda najvýznamnejším vynálezom sa stal v roku 1530 šľapací kolovrat od nemca Júrgensa. Po objavení pružiny sa na scéne objavujú aj vreckové hodiny. V panských domoch sa objavuje kuchynská murovaná pec s popolníkom a medenou platňou na hrnce. V 16. storočí sa pri výrobe strelných zbraní používa drážkovaná hlaveň. V roku 1556 vychádza od Georgia Agricolu dielo 12 kníh o baníctve a hutníctve.

Slovensko ako súčasť Uhorska v rokoch 1357 – 1565

Z obdobia stredoveku veľa poznatkov o hutníctve nemáme. Začiatok renesancie priniesol do Uhorska pokrok v daňovom systéme. Výrobným prostriedkom daní sú naďalej poddaní pre feudálov, cirkev aj kráľa. Zaostalé Uhorsko po Husitoch a Bratříkoch ohrozuje Osmanská ríša, ale aj vnútorné trenice o trón. V roku 1351 kráľ uzákoňuje okrem zaužívaných darov aj tzv. deviatok pre feudála a desiatok pre cirkev. V 14. storočí sa ustávajú aj dane voči Uhorskému štátu od poddanských usadlostí. Poddaní majú spravidla v držbe celú usadlosť (dom, záhradu, ornú pôdu a pod.), najmä šoltýsi. Ďalej sa pôda delila na zlomky jednej usadlosti. Chudobnejší poddaní vlastnili napr. 1/4 usadlosti a želiari nevlastnili žiadnu pôdu, zväčša iba malý jednopriestorový zrubový domček alebo kolibu.

Podobne sú na tom aj baníci, tovariši a sluhovia tvoriaci mestskú chudobu. Sú to ale slobodní ľudia, na rozdiel od poddaných. Za kráľa Žigmunda v roku 1397 sa uzákoňuje poddaným mimoriadna povinnosť. Každých 25 usadlostí malo okrem riadnej dane vyzbrojiť jedného vojaka. Rovnako uzákonil naturálne odvody aj rybárom a pastierom. Aby poddaný z pôdy neutekali do miest, v roku 1405 zakázal svojim dekrétom aj sťahovanie. Na Kostnickom koncile v roku 1414 upálili Jána Husa čo vyvolalo mohutné povstanie Husitov. V roku 1419 sa Uhorský a Nemecký kráľ Žigmund mal stať aj Českým kráľom po smrti jeho brata Václava IV. Preto nariadil križiacke výpravy proti Českým Husitom. Uhorskí feudáli dali v rokoch 1420 – 1422 vyrubiť poddaným zvláštnu protihusitskú daň na prípravu Uhorského križiackeho vojska. Mnohé slobodné mestá museli za vlády Žigmunda svoje výsady brániť, no koncom 15. storočia ich stratili temer všetky neopevnené mestá, medzi nimi aj Zvolen. Stali sa poddanskými mestami, preto nesmeli vyslať zástupcu na snemy a brániť prílevu poddaných z okolia. Zachovali si iba trhové a jarmočné výsady a vlastnú samosprávu. Banské mestá zostali slobodné, no tie v roku 1424 venoval spolu s okolitými hradnými panstvami svojej manželke, kráľovnej Barbore ako veno. Patrili sem Šášov, Revište, Dobroniva, Lupča a Zvolen. Kráľovské mestá vtedy

Obr. 2. Mapa ranného Uhorského štátu pravdepodobne od Witta z r. 1686.

spravovali volení richtári a dvanásť prísazných. Po bitke pri Lipanoch sa Žigmund napokon v roku 1436 stáva aj Českým kráľom. Po roku 1434 preniká na Slovensko bratrícke zmýšľanie proti nenávideným kláštorom a feudálnej vrchnosti. Propagujú dávne spoločné vlastníctvo bez poddaných a feudálnej vrchnosti. Napätie v celom Uhorsku narastá a poddaní hromadne utekajú do bohatých slobodných kráľovských miest, kde je nedostatok pracovných síl. Po smrti Žigmunda sa rozmáha ďalšie protifeudálne hnutie bratříkov. Išlo o bývalých husitských bojovníkov, teraz najatých do žoldnierskeho vojska poľských Jagelovcov, ktorí si chceli uplatniť nárok na trón rovnako ako rakúski Habsburgovci. Od roku 1440 sa stal vodca bratříkov kapitán Ján Jiskra z Brandýsa. Po roku 1453 vzrástol počet jeho vojska na 20 tisíc mužov. Poddaným opäť uložili mimoriadnu daň jeden dukát na usadlosť. V tom čase už organizuje Ladislav Hunyady výpravu proti bratříkom. Neskôr sa aj sám Jiskra dostal do opozície proti bratříkom a napokon ho kráľ povolal na boj proti rebelom. Keď v roku 1457 nastal spor medzi vtedajšími spojencami Jiskrom a Hunadyim, vedenie bratříkov sa pridalo k Hunadyimu nazývanom aj Matej Korvín. Ten v roku 1467 zvyšok bratríckych povstalcov porazil pri Svätom Petre. Po roku 1471 tiahli poľské vojská proti Korvínovi aby sa zmocnili rakúskeho trónu. Korvín ich zatlačil späť a v roku 1482 obsadil časť Rakúska a do Viedne presunul aj svoje sídlo. Už po roku 1467, keď potlačil bratrícke povstanie, pristúpil k rozsiahlym reformám. Výrub pôvodnej štátnej dane (iucrum comerae) zavedený Karolom Róbertom bol vykonávaný prostredníctvom zemanov. Jeho základom bola sesia (usadlosť). Kráľovský výnos bol ale nízky, lebo mnohí boli oslobodení od poplatkov, avšak daň platili svojmu zemanovi všetci. Preto túto daň Korvín premenoval na tributum tisci regium, s povinnosťou platiť pre každú usadlosť (od ohniska) 20 denárov ročne. V rokoch 1478 a 1483 bola daň zvýšená na jeden floren. Korvín zmenil aj mimoriadnu protitureckú daň (subsidium) z pôvodnej povinnosti vystrojiť a vydržiavať jedného jazdca na 25 sesí. Zaviedol poplatok jeden floren na sesiu. Obe dane vyrubovali kráľovskí dikátori za účasti stoličných zemanov, pričom záznamy (rováše) museli archivovať na dobu troch rokov. Okrem štátnych daní museli poddaný platiť zemanom census 1 až 3 floreny ročne. Naturálna daň predstavovala zemiansky deviatok, cirkevný desiatok a robotovanie. Ďalšie príjmy kráľa boli z cla (tridsiatku), z mýta, z banského regálu a z daní slobodných miest. Poddanské mestá sa od osád líšili iba tým, že mešťania nemuseli robotovať a feudálna renta mala finančnú formu. Kráľovná Beatrice mala napríklad čistý zisk z regálu baní stredného Slovenska 100 tisíc dukátov z čoho menšia polovica zostávala v banských mestách. Ročná ťažba striebra 4 tony a zlata 0,3 tony sa značne zvýšila za poľského ťažiara Thurzu, ktorý v prenajatých baniach zaviedol čerpanie vody. V Banskej Štiavnici vtedy pracovalo 2 500 baníkov a v Banskej Bystrici 900 baníkov u šiestich ťažiarov. Týždenná mzda baníka v roku 1495 bola 60 – 70 denárov. Pre zaujímavosť jeden meter súkna stál 20 a čižmy 35 denárov. Z uvedených príjmov kráľ

vydržoval dvor v Budíne a vojsko zložené z 20 tisíc jazdcov (husárov) a 6 tisíc pešiakov a to činilo ročne 150 tisíc florenov. Progresívnym sa ukázalo zaberanie nekonečných lesov a pralesov a ich osídľovanie na doposiaľ nevyužitej pôde novousadlíkmi najmä na severe Slovenska podľa valašského práva. Napriek tomu, že samotná valašská kolonizácia začala už v 14. storočí, veľký rozmach nastal za vlády Mateja Korvína. Ten valachov v roku 1474 oslobodil od daní ako pastiersko-vojenské osadenstvo najmä v pohraničných oblastiach s konfliktným Poľským štátom. Išlo predovšetkým o pravoslávnych Rumunov, Srbov a Rusínov osídľujúcich pustiny a lesy v Karpatskom oblúku. Valašskí osadníci mali ako jediní poddaní slobodu sťahovania zaručenú dekrétom z roku 1486. Staršie Korvínove dekréty zakazovali poddaným meniť zemepána. Náhla smrť Mateja Korvína zmenila priazeň uhorských feudálov k Ladislavovi Jagelovskému (1490 – 1516), ktorý prisľúbil zrušenie Korvínových protifeudálnych reforiem. Prešlo sa na starý spôsob, kde mohla šľachta vydržovať pomocou portálnej dane svoje banderiálne vojská. **V roku 1505 malo Lupčianske panstvo 344 poddanských usadlostí, ktoré prispievali panstvu 390 florenov, po 207 štvrtiek pšenice a ovsu, 328 štvrtiek jačmeňa, 5,5 štvrťky hrachu a konopného semena, 2,5 štvrťky pohančnej kaše, 96 štvrtiek chmeľu, 142 sliepok, 1120 vajec, 162 koláčov, 82 kľbiek nití, drevo na ohrev a mlynári dodali narezané dosky a z otrúb vykrmené svine. Valasi odovzdávali jahňatá, z 300 oviec 180 syrov a bryndzu. Ďalej boli povinní platiť cenzus 1 floren a celá osada odovzdať ročne zo 100 oviec 4 – 5 kusov, vyrobiť popruhy na kone a chytať zbojníkov.** Šľachta v roku 1504 zakázala poddaným loviť v lese zver. Oslabená kráľovská moc nemohla zaručiť bezpečnosť slobodným mestám, preto sa mestá museli brániť proti výbojným feudálom. V roku 1514 organizuje Ostrihomský arcibiskup Bakosz križiacku výpravu proti Turkom. Vedením poveril sikulského zemana Juraja Dóžu. Pri Budatíne takto sústredil 80 tisícové poddanské vojsko. Uhorský feudáli túto armádu odmietli financovať, preto sa Dóža obrátil proti nej. Na obranu šľachty sa postavil vojvoda Zápoľský za pomoci sedmohradskej šľachty a pri Temešvári porazil Dóžu a jeho roľnícke povstanie. Účastníci povstania sú nemilosrdne popravení a poddaní celého Uhorska následne zbavení všetkých práv. Znevoľneným roľníkom sa zakazuje nosiť zbraň, sú úplne pripútaní k pôde a bez povolenia nesmú opustiť svoje bydlisko. Dávno stanovená povinnosť robotovať jeden deň v týždni na panskom sa zvyšuje na štyri dni. Poddaný sú povinný dávať zemepánom dary v podobe naturálií a to 12 kurčiat, 2 husy ročne na jednu domácnosť a jedno prasa na desať domácností. Ako reakcia vzniká snemový zákon s názvom Tripartitum, súhrn Uhorských zákonov. Ten zakázal vraždenie poddaných, lebo v konečnom dôsledku popráv nebude mať kto pracovať a platiť dane. Takto si mali feudáli vynútiť náhradu za škody spôsobené povstalcami. Potlačenie roľníckeho povstania ale malo na Uhorský štát aj tak nedezierné následky. Poddaní prestali mať záujem o obranu Uhorska, ktoré po roku 1514 znovu upadlo do hospodárskej aj politickej krízy. To malo za následok prehru bitky pri Moháči a

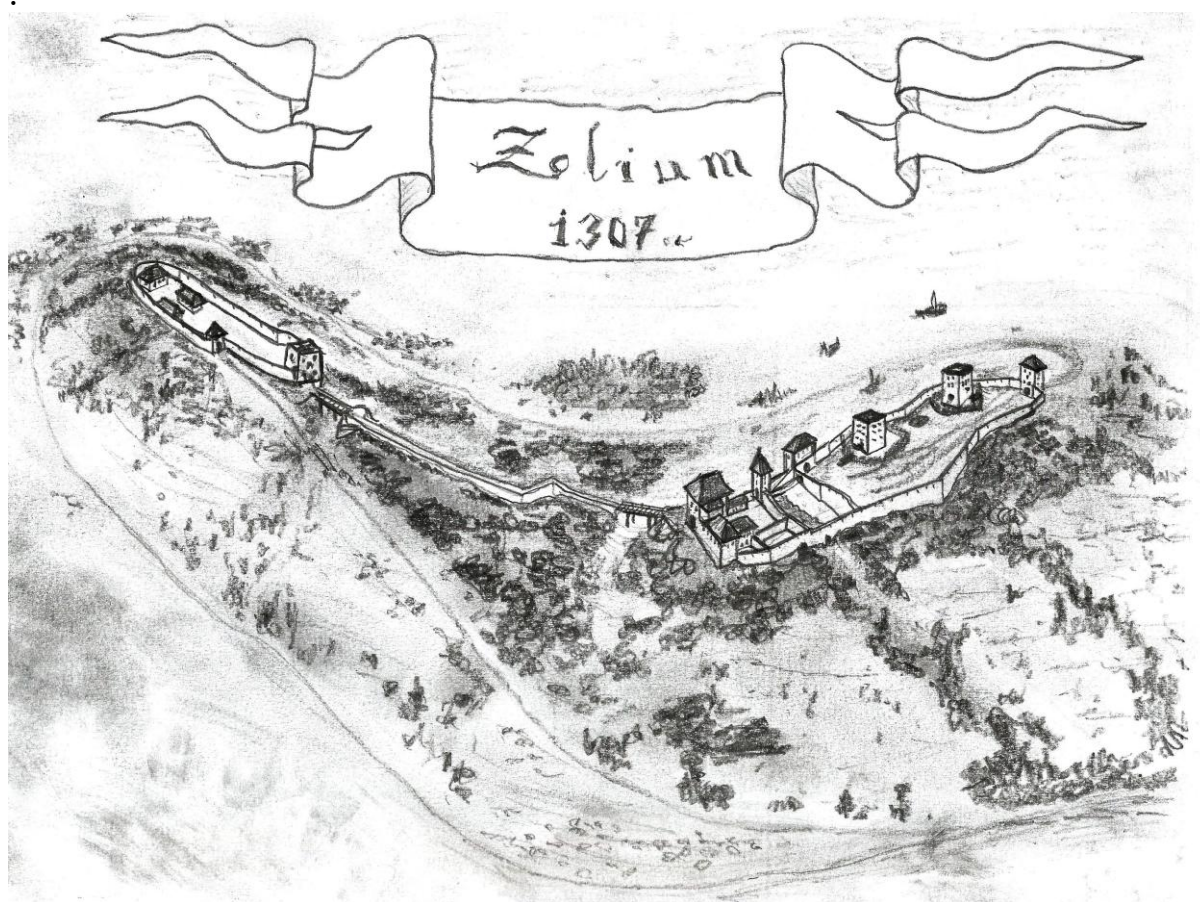
160 ročnú inváziu Osmanskej ríše v Uhorsku. V roku 1525 nariadil snem vyrubiť poddanskú portálnu daň, ktorá vyniesla iba 16 tisíc florenov na výzbroj kráľovského vojska. Panovník si preto na vyzbrojenie protitureckého vojska vypožičal peniaze od pápežskej kúrie a Fugerovcov. Zhabal aj 1/2 cirkevných klenotov. V rozhodujúcej bitke pri Moháči sa Ján Zápoľský zradne nepripojil so svojim 20 tisícovým vojskom k 25 tisícovému kráľovskému vojsku. Početné Turecké jazdeckto a silné delostrelectvo porazilo na hlavu Uhorské vojsko, kde zahynul aj Kráľ Ľudovít II. Nasledovný postup Turkov sa zastavil v roku 1526 pri Dunaji, odkiaľ s množstvom zajatcov ustúpil bez boja. Zápoľský využil situáciu a ujal sa vlády, aby tak znemožnil plány Rakúskych Habsburgovcov obsadiť Uhorsko. Korunovaný bol v Belehrade v roku 1526 za Uhorského kráľa nitrianskym biskupom. Ani Habsburgovci sa nechceli Uhorského trónu vzdať. Preto Ferdinand Habsburský vtrhol na Slovensko so svojim 20 tisícovým žoldnierskym vojskom, kde ho časť Uhorskej šľachty zvolila za Uhorského kráľa. V roku 1527 bol rovnakým biskupom korunovaný za Uhorského kráľa. V rozdelenom a Turkami okupovanom Uhorsku nastalo dvojvládie. Podunajskú nížinu obsadili Turci, východ krajiny kontroloval Zápoľský-sedmohradské knieža a západ ovládli Habsburgovci. Slovensko sa stalo bojiskom vzájomne súperiacich vládarov Uhorska, navyše okupované rabujúcimi janičiarimi. Poddané roľníctvo zaťažovali obe strany vojska. Aj pre šľachtu boli obaja uhorskí králi pohromou lebo pre finančnú vyčerpanosť svojich vojsk rabovali a vynucovali si rôzne dane. Okrem domácich vojsk a Tureckých janičiarov na Slovensku rabovali aj lúpežní rytieri, akými boli gemerskí Bebekovci, muráňsky Bašo a považský Podmanický. Zápoľský sa stal spojencom Turkov a svoje územie neskôr rozšíril až po Košice. V roku 1540 Zápoľský zomrel. Sultán sa vyhlásil za ochráncu jeho rodiny a obsadil východnú časť Uhorska aj s Budínom. Rakúsku zostala iba časť západného Uhorska v podobe Západného Slovenska, Maďarska a Chorvátska. Ferdinand Habsburský v roku 1547 uzavrel s Osmanskou ríšou formálny mier za 37 tisíc dukátov ročne. Zostávajúca časť Slovenska pripadla Habsburgovcom, východná a južná časť Slovenska zas podliehala Fiľakovskému senžaku. Skončilo sa tak dvojvládie a cisár Ferdinand si mohol upevniť v Uhorsku moc. Prvým krokom k centralistickému vládnutiu bolo založenie Uhorskej komory za účelom spravovania kráľovských majetkov a regálnych príjmov. Po obsadení Budína cisár vyhlásil Bratislavu za hlavné mesto Uhorska. Slovensko bolo správne rozdelené na Bratislavskú a Spišskú komoru. Novovzniknutá spišská komora mala spravovať krajinu východne od Zvolena a Novohradu po hranice Sedmohradska. Sídлом komory sa stal Šarišský hrad, neskôr Košice. Obe komory podliehali Viedenskej dvornej komore. Ich hlavnou prácou bolo vyberanie portálnej dane od poddaných, prenajímanie a vyrubovanie cirkevného desiatku, tridsiatkových poplatkov z colníc, zálohovanie a predaj hradných panstiev a šľachtickej odumre. V 16. storočí sa začala posilňovať v stredoveku založená Kremnická a Smolnícka banícka komora. Obe podliehali dolnorakúskej komore. Slovensko sa tak stalo

na západe a severe až po Liptov Dolným Uhorskom a oblasť Spišskej komory Horným Uhorskom. V roku 1556 vznikla vo Viedni aj Dvorská vojenská rada. Tak začal centralistický aparát Viedne narúšať nezávislosť Uhorska napriek starému administratívne členeniu zemianskych stolíc. Do oboch zemských komôr sú menovaní predovšetkým úradníci z domácej, Uhorskej šľachty. Do banskej správy od roku 1546 Viedeň dosadzuje rakúskych úradníkov. Po smrti Ferdinanda I. sa stal jeho nástupcom syn Maximilián. V roku 1526 prechádza Uhorský štát pod vládu Viedne, začala sa zavádzať v celom Uhorsku vyspelejšia technika v baníctve, hutníctve aj lesníctve. Zmeny sa zavádzajú aj v správnych orgánoch. Banskobystrický banský dištrikt podliehal dozoru zvolenského župana do roku 1540. Nasledovne bol podrobený komorskému grófovi v Banskej Štiavnici a ten podliehal priamo najvyššej inštancii Dolnorakúskej komore vo Viedni. Do banskej správy od roku 1546 dosadzovala Viedenská komora výhradne Rakúskych úradníkov. V rovnakom roku vymenoval dvor do vedenia Banskobystrickej komory správcu, ktorý sa opieral o novozriadené banské súdy v Banskej Bystrici a v Boci. Ďalej vznikli banské súdy v Kremnici a Banskej Štiavnici, aby sa zamedzil vplyv mestských banských majstrov. V kremnickej mincovni sa zrušil nájom rovnako ako nájom Fugerovského banskobystrického mediarskeho podniku. Mincovňa sa stala od roku 1552 podnikom Viedenskej centrálnej správy a mediarsky podnik prevzala banská komora. V roku 1563 Maximilián zamedzil predražovaniu potravín v banských oblastiach nariadením na limitáciu cien. Sliepka mala stáť 4 denáre, hus 6, jeden funt slaniny 4, baranina 10 1/2 denára a pinta vína 3-4 denáre. V roku 1550 pracovali banskobystrickí a Ľubietovskí baníci po 4 hodinách až 11 smien v týždni. Pomocní haviari po 8 hodín. Robotníci na povrchu pracovali od 4 do 16 hodiny a týždenne zarobili 70 denárov. Štátne dane (cenzus) v rokoch 1514 až 1548 predstavovali sumu 1 zlatý ročne na jednu usadlosť. Habsburgovci boli s tureckým formálnym mierom spokojní, lebo výnosné bane stredného Slovenska zostali v ich správe. No aj Turci mali záujem zmocniť sa banských miest, preto často prímerie porušovali a podnikali koristnícke výpady až na Pohronie. Uhorský snem preto v roku 1545 poddaným nariadil vyzbrojiť sa proti Turkom ručnicami a chudobnejším kušou a mečom. Pre nebezpečenstvo Turkov znížila šľachta aj robotné povinnosti z 52 na 40 dní v roku so záprahom a 80 dní bez neho. Formálne povolili aj sťahovanie poddaných. Štátna daň z dvoch usadlostí pri jeho majetku 40 florenov vzrástla z dvoch florenov ročne po roku 1563 na deväť florenov. Z portálnej dane boli vyňatí richtári, želiari, bedári, uhliari, baníci a valasi.

Zvolenská stolica ako správny aparát kráľa

Prospektori postupne prenikali údoliami riek čoraz hlbšie do Zvolenského lesa a osídľovali ho. Hrad Zvolen sa stal správnym sídlom najlesnatejšieho komitátu a neskôr veľkožupy Zvolenskej. V 14. storočí je slovenské územie ako súčasť

Uhorska rozdelené na dva správne územia. Kremnické po Dunaj a Košické po Tisu. V tomto období sa stredné Považie stáva akousi samosprávou veľmoža Matúša Čáka Trenčianskeho nazývanou celé stáročia ako Matúšova zem „Terra Matthiae, terra Mathus felde, in terra aurem Mathia,„. K starým cirkevným správam Horného Uhorska (Horniakom) patrí arcijáhelstvo hontianske, zaberajúce Hont a veľkú časť východného pomedzia ako aj kraj Zvolenského lesa. Ešte v 14. storočí sa počíta k arcijáhenstvu Hont, Malohont a Liptov. Komitát Zvolenský vznikol na území Hontu medzi 12. a 13. storočím. Arcijáhenstvo zvolenské je doložené v roku 1332. V roku 1397 mu patrilo iba 16 fár a 27 registrovaných sídel. Ako už bolo v úvode spomenuté, rozsiahle územie Zvolenského lesa začali postupne kolonizovať hostia pozvaný panovníkom. Najskôr to boli tirolskí a štajerskí baníci spolu s hutníkmi, uhliarmi a drevorubačmi zo západu. O niečo neskôr ich vystriedala prísťahovalecká vlna pastierov dobytká z východu. Pomiešaním sa rôznorodého obyvateľstva pochádzajúceho z najrôznejších oblastí Európy sa vytvorili aj rôznorodé spoločenstvá novovznikajúcich osád a miest. Vedľa seba začali žiť ľudia rôznych národností, zamestnania, sociálnej skupiny aj vierovyznania.

Obr. 3. Zvolenský starý hrad ako sídlo správneho aparátu Zvolenskej stolice bol najrozsiahlejším opevneným refúgiom na území dnešného Slovenska. Vľavo dolný hrad prepojený s horným hradom spojovacím múrom s ochodzou.

Išlo tu okrem pôvodných potomkov Slovanov, Slovákov aj o nemeckých kolonistov z Alpskej oblasti, Rumunov, Rusínov a Uhorskú šľachtu hovoriacu maďarským jazykom. Poľovnícko – pastierska komunita pôvodných osadníkov sa začala rozširovať alebo pretvárať na poddaných roľníckych usadlíkov a kráľovských slobodníkov pracujúcich v lesoch, baniach a hutách. Aj šľachta sa rozdelila na feudálne panstvo spravujúce uhorskú časť monarchie a Rakúsku šľachtu spravujúcu majetky kráľa a Viedenského dvora. Počas kolonizácie sa aj na Pohroní uplatňovala katolícka viera. Nemeckí kolonisti si ale do tejto oblasti priniesli protestantizmus, ktorý v niekoľkých osadách a mestách prevýšil katolíkov.

Obr. 4. Administratívne rozdelenie Uhorska s vyznačenou Zvolenskou veľkožupou.

Hradné panstvo Lupča

Hradné panstvo Lupča a Viglaš zaberali dominantné územie Zvolenskej župy aj po rozčlenení bývalej veľkožupy. Lupčianskému panstvu patrili všetky poddanské osady medzi slobodnými mestami Bystricou, Lubietovou, Breznom a mestečkom Poniky. Hrad Lupča bol postavený na kopcovitom výbežku južných svahov Nízkych Tatier situovanom nad širšou nivou rieky Hron len 10 km od banského mesta Neusolum (B. Bystrica) a 30 km od stoličného hradu Zvolen so zástupcom kráľa v najlesnatejšej stolici stredovekého Uhorska. Po tatárskom vpáde roku 1241 na príkaz kráľa postavili na vtedajšiu dobu odolný kamenný hrad Lipche. V roku 1255 je už písomne doložený aj s existenciou

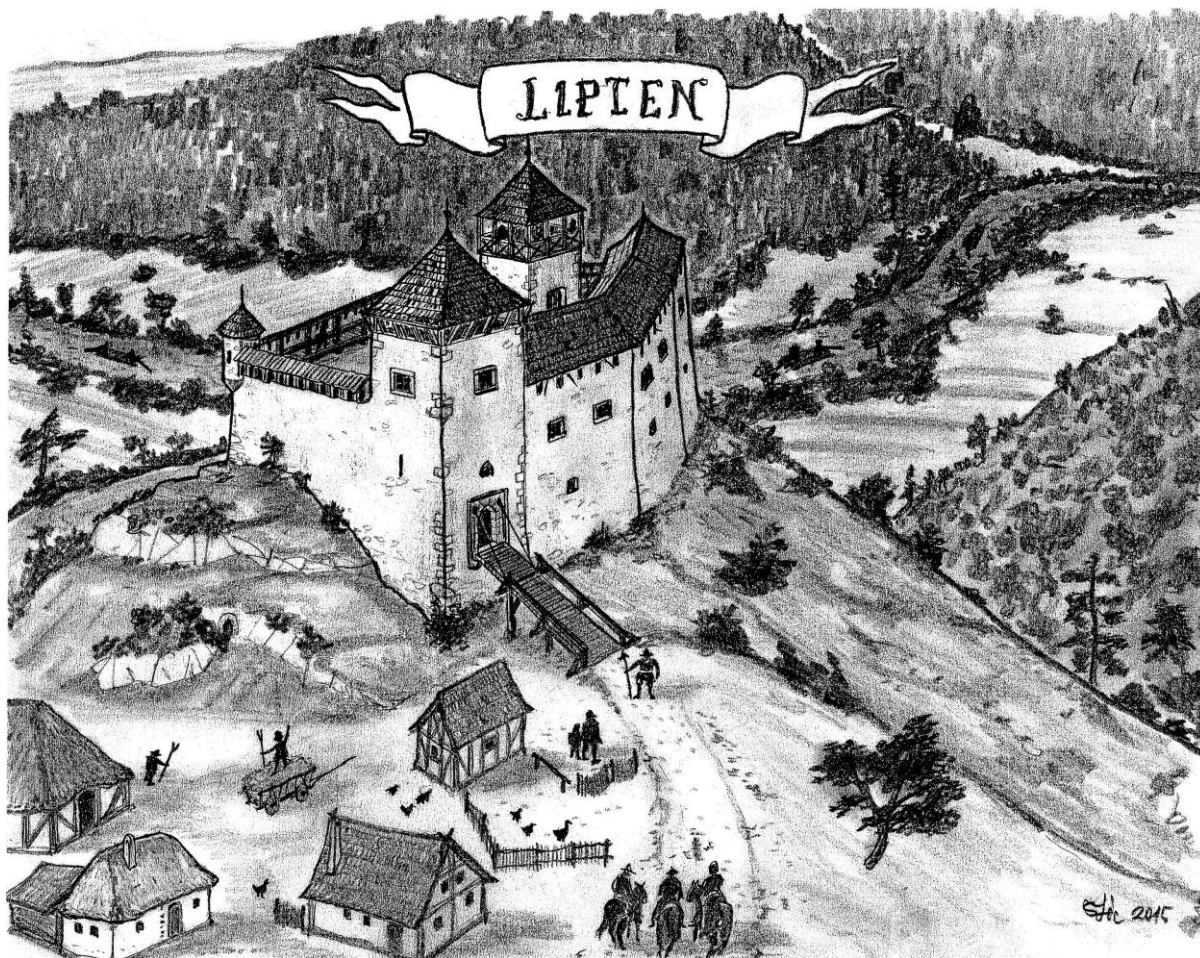

Obr. 5. Výsek mapy Uhorska z r.1529 s cestnou sieťou už z rozčlenenou Zvolenskou veľkožupou na župu Zvolen (Zoulum), Turiec (Thuroc) a Liptov (Liptouar) v susedstve Gemer (Gomor), Orava (Urva), Trenčín (Trenchin) a Bars

kláštora v jeho podhradí. Najstaršiu časť hradu tvorila obranná veža (Donjon) so štvorcovým pôdorysom 8x8 m. Vnútorňý rozmer obytnej veže bol 4x4 m a mala tri podlažia. Na murovanej veži bola pravdepodobne umiestnená drevená konštrukcia zastrešenej pozorovateľny s ihlanovitou šindľom pokrytou strechou. Tá slúžila nielen na ochranu stráže pred nečasom alebo slnkom, ale aj na zachytávanie zrážkovej vody zvedenej do cisterny v jej suteréne. Nad ňou sa nachádzala hradná kuchyňa. Obytná izba nad kuchyňou bola prístupná dreveným schodiskom po obvode veže v spojení s obvodovým múrom ukončeným ochranným cimburím na severnej strane nad obytným krídlom zosilňujúcim strategicky najzraniteľnejšiu obvodovú stranu opevneného hradu. Aj preto bol jej pôdorys samozrejme striktné v harmónii s podložným skalným terénom kruhovito poligonálne 4x zalomený. Strmý terén umožňoval postaviť obytné priestory v dostatočnej výške nad vonkajším terénom, pričom z vnútorného nádvorja hradu išlo o prízemie. Preto aj pivničné priestory boli z vonkajšej strany vysunuté vysoko nad terén. V nich sa nachádzal vstupný gotický portál s padacím mostom nad priekopou, ku ktorému viedla šikmá rampa, sťažujúca priamy útok na vstup do hradu. Vstupná brána pravdepodobne tvorila prízemie náročnej obytnej veže brániacej hrad od severu aj východu. Na vežu v pravom uhle nadväzovala hradba pretínajúca bralnatý východný výbežok hradného vrchu. Ten sa na južnej strane strmo zvažoval až na nivu Hrona.

Zalesnený a strmo uklonený svah znemožňoval možný útok nepriateľa z juhu a západu, preto z tejto strany uzatvárala hradný areál iba otvorená hradba. Zo strategických dôvodov môžeme predpokladať v JV rohu hradby minimálne náročný obranný arkier alebo baštu s kužeľovou šindľovou strechou. Hradba pozostávala zo strany nádvorja drevenou ochodzou so strieľňami a šindľovým prístreškom chrániacou obrancov okrem poveternostných podmienok aj pred kamennými alebo zapálenými smolnými bombami z prakov a balistov nepriateľov. V období vrcholiaceho stredoveku išlo o nevelký strážny hrad s odhadovanými 10 miestnosťami bez predhradja. Jeho slabinou bola limitovaná zásoba pitnej vody a obmedzené množstvo obrancov v hrade pre jeho malé rozmery. Malé rozmery vstupnej brány dávajú ale tušiť, že hrad mal na severnej plošine neopevnené predhradie kde ustajňovali kone, bývalo služobníctvo a možno aj početné vojsko, najmä počas pobytu samotného panovníka. Celé panstvo až po Brezno spravoval hradný pán a na jeho obranu hrad obývalo malé banderiálne vojsko hradného pána. V tomto čase už existovala posledná poddanská osada na východnom okraji panstva s názvom Valaská, aj osada Hronicz založená na pôde nikoho v kráľovských poľovných lesoch. Ďalej na východ sa nachádzali zeme slobodného kráľovského mesta Brezna.

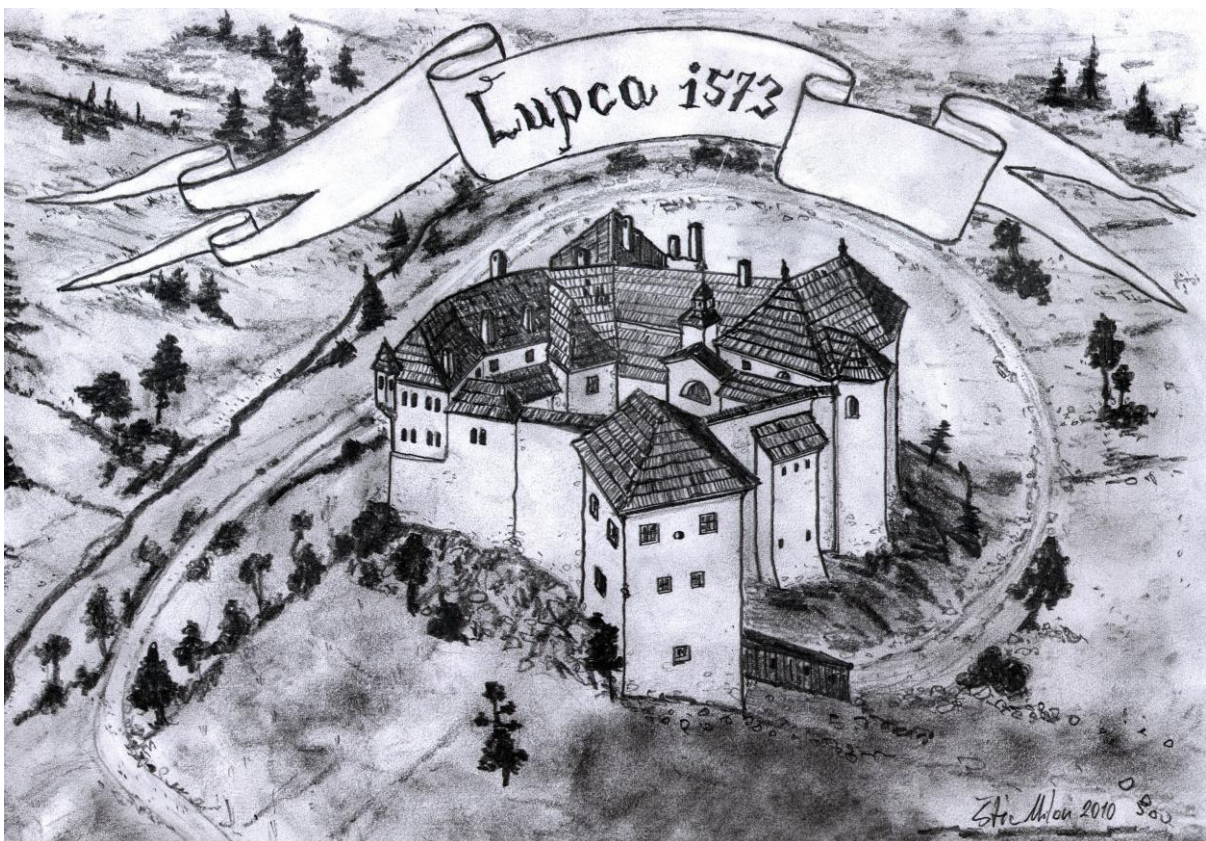
Lupčianske panstvo zaberalo len malú časť pôvodne rozsiahleho územia Zvolenskej stolice aj po jeho rozčlenení na Oravskú, Turčiansku, Liptovskú a Zvolenskú župu. Toto obrovské lesnaté územie Zvolenskej župy bolo rozdelené na tri rovnocenné panstvá. Južnú časť spravovalo Vígl'ašské panstvo, východnú časť Muránske a západnú Lupčianske. Spočiatku všetky poddanské osady severozápadnej časti Zvolenskej stolice spravoval feudál Lupčianskeho zámku. V podstate celistvé územie stolice narúšali len rozsiahle katastre slobodných kráľovských miest Novisolium (Banská Bystrica), Ľubietová a Brezno, ktoré boli podriadené priamo kráľovi. Mesto Tisovec už patrilo do Malohontskej župy no po odkúpení huty erárom od banksobystrických ťažiarov pripadla táto časť chotára Tisovca pod správu Štiavnického komornogrófstva a neskôr sa stalo súčasťou Hroneckého komplexu. Postupne do procesu osídľovania Lupčianskeho panstva vstúpila Banská komora ako kráľovský erár zakladaním bankských, hutníckych a drevársko-uhliarskych komorských osád. Tým sa pomerne málo osídlená oblasť zložená zo slobodníkov a mešťanov (obývajúcich mestá a mestečká), ako aj ich poddaných a poddaných Lupčianskeho panstva osídľujúcich poddanské osady hlavne počas Valašskej kolonizácie značne premiešala. V roztrúsených oblastiach vznikali komorské osady slobodných kráľovských robotníkov majúcich v užívaní kopaničiarsku pôdu, drevo, plat čiastočne v peniazoch a čiastočne v dovezených potravinách. Napriek tomu že tieto vznikali samostatne alebo priamo v extravilánoch chotárov osád a miest, patrili pod bankskú komoru. Mali svojich vlastných šafárov, vlastné kostoly aj vlastné potravinové zásobovanie aj komorské mlyny.

Obr. 6. Predpokladaná podoba hradu Lupča od severu s ešte neopevneným podhradím v 15. storočí. V pozadí údolie Hrona.

Založením bratských pokladníc získali kráľovskí robotníci aj penziu a plat počas nemoci. Išlo v podstate o nadštandard medzi poddanými, ktorý v priebehu storočí upadol a z baníkov, hutníkov a lesných robotníkov komora vytvorila najchudobnejší proletariát žijúci na úrovni želiarov. Mesto Banská Bystrica vtedy ešte Novisolium spravovala rozsiahle územie severozápadného cípu Zvolenskej župy s osadami Malachov, Tajov, Podlavice, Kordíky, Harmanec, Špania Dolina, Staré Hory, Jelenec, Motyčky, Jergaly, Donovaly a Sásová. Hranica medzi Ľupčianskym panstvom a mestom Ľubietová viedla potokom Hutná na vrch Hrb a Ľubietovský Vepor, do doliny Osrblianskeho potoka a späť spoločnou hranicou s mestečkom Poniky k potoku Hutná až po Hron. Katastrálne mapy dokladajú rozsiahle územie za vrchom Hrb v lokalite Troch Vôd naväzujúce na chotár poddanskej osady Valaská, teda na Ľupčianske panstvo. Oveľa problematickejšie boli hranice s mestom Brezno. V časoch počiatku Ľupčianskeho hradu v 13. storočí hradu patrili poddanské osady: Ľupča, Lučatín, Priečod, Sv. Ondrej, Brusno, Dubová, Zámotie, Lopej a Brezno. Pôvodne kráľovský hrad po smrti Ondreja III. často menil majiteľov. Pôsobenie Uhorského kráľa Ľudovíta Veľkého na Ľupčianskom hrade priniesol osadám Ľubietová (1379) a Brezno (1380) mestské privilégia s vyznačeným

chotárom. Po roku 1462 kráľ Matej Korvín opäť kráľovský hrad záložoval za 12 tisíc zlatých rodu Horváthovcov za verné služby spolu s osadami: Ľupča, Poniky, Šáľková, Selce, Priechod, Podkonice, Hiadel', Lučatín, Medzibrod, Sv. Ondrej, Brusno, Ráztoka, Nemecká, Dubová, Zámotie, Jasenie, Predajná, Dolná a Horná Lehota, Štiavnička, Valaská, Hronec, Brezno a Rohozná. Územie Brezna sa administratívnou chybou dostalo do rúk oboch subjektov čo viedlo k dlhotrvajúcim sporom, lebo toto územie si nárokovalo mesto Brezno aj Ľupčianske panstvo najmä Dóciovci a to aj samotné Brezno ktoré v roku 1517 prepadli, vyrabovali a vypálili. Desaťročia trvajúci spor spôsobila darovacia listina kráľa Ladislava, keď Brezno roku 1451 inak slobodné banské mesto daroval Ľupčianskemu panstvu. Konkrétne sa darovacia listina týkala Gregora, grófa Corbavského za odmenu, že dobil späť Ľupčiansky zámok od Pongráca a navyše z vlastných peňazí opravil hradné múry zničené po zemetrasení 5. júna 1443. Napriek tomu kráľ Matej roku 1488 udelil Breznu jarmočné právo a roku 1494 bolo mesto oslobodené od mýta. Na prelome storočí vznikajú rozpory aj medzi feudálmi a mešťanmi banských miest. V roku 1514 takto uvrhli do vezenia breznianskych mešťanov na Ľupčianskom zámku Dócziovci. Urobili to len preto, aby brežňania uznali ich vrchnosť a tak ich prinútili k rôznym mýtnym poplatkom, napríklad za vzniknuté škody banskou činnosťou v panských lesoch. Za ich prepustenie intervenoval sám kráľ, napriek tomu vo vezení umreli dvaja mešťania. Dokonca aj požiar Banskej Bystrice sa pripisoval Dócziovcem.

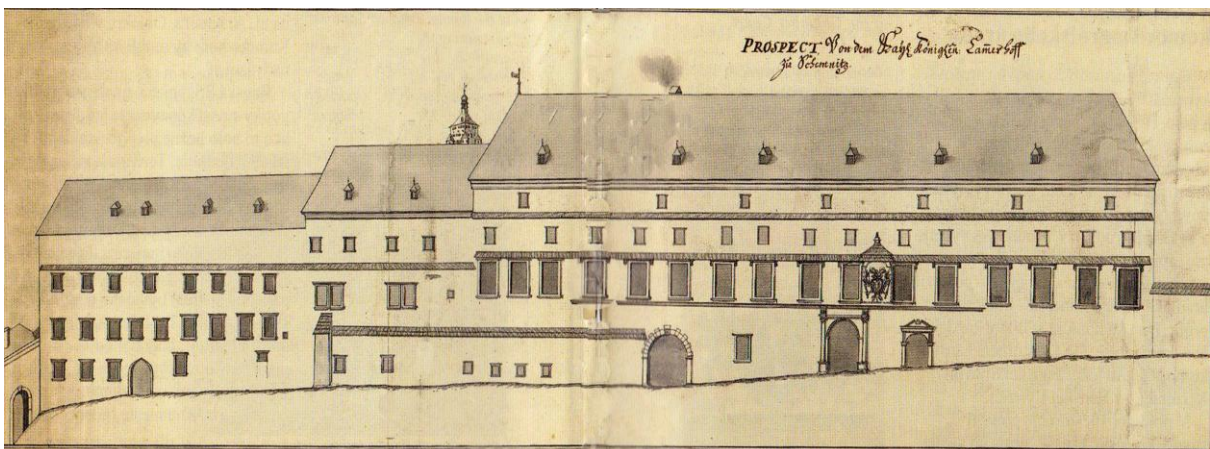

Obr. 7. Ľupčiansky hrad od juhu po druhej a tretej rozsiahlej prestavbe ešte bez predhradia.

Koniec večným sporom prinieslo povýšenie mesta Brezna 13. júna 1649 za slobodné kráľovské mesto. Neskôr kráľ Leopold I. v roku 1676 pripojil k mestu aj hory zabraté palatínom Weselényim pre Muránske panstvo.

Komora

Po roku 1540 je z poverenia kráľa zriadený v Banskej Štiavnici komorský úrad s komorským grófom a ten podliehal priamo najvyššej inštancii Dolnorakúskej komore vo Viedni. Po obhliadke horehronských lesov komora osídľuje oblasť nad mestom Breznom komorskými drevorubačmi. Zakladajú sa mnohé osady na Bielych a Čiernych Handloch. V susedstve Hrončianskeho hámru vzniká v roku 1547 prvá handeľská osada Krám a Stein Rhonicz teraz Kramlíská v Kamenistej doline. Ich úlohou bolo rúbanie a plavenie dreva pre Banskú komoru. Z tohto obdobia pochádzajú nariadenia na opravu hate na Čiernom Hrone. V roku 1547 komora povolala odborníka zo Sol'nohradska Wolfa Hohenwartera aby zriadil na Hrone vodnú dopravu. Po obhliadke horehronských pralesov postavil v Banskej Bystrici v roku 1548 horné hrable a v roku 1560 dolné pri Radvani. Neskôr aj v Slovenskej Ľupči, pred Ľubietovou a v Hronci. Ľupčianske a pravdepodobne aj ostatné mali byť postavené ako jednoduché a bystrické pevné. Stavbu povolil kráľ aj proti protestu mešťanov o zatopení okolitých polí, čo sa neskôr počas povodní aj potvrdilo. Systém záchytných hrablí a tajchov mal predovšetkým slúžiť na plavenie voľného kľuftového dreva pre potreby Banskobystrickej komory. Plťové drevo sa po Hrone pltilo už oddávna. Po roku 1564 nastali pre železiarske prevádzky zlé časy, hlavne v oblastiach s rozvinutou ťažbou drahých kovov. Cisár Maximilián vydal nariadenie pre obvod Banskobystrickej komory na zákaz otvárať ďalšie železorudné bane a stavať železiarske pece a hámre z dôvodu rezervácie lesov pre potrebu banskej komory. Na vyklčovanie ale aj vypaľovanie lesov poukazuje kráľovská komisia vyslaná komorou do horehronských lesov v roku 1563.

Obr. 8. Sídlo Banskej komory v Banskej Štiavnici tzv. Komornogrofovstvo.

Mestá a komorské osady

Banská Bystrica

Mesto Banská Bystrica sa spomína na prelome tisícročia ako rýdzo slovanská osada nazývaná občina Bystrica. V roku 1255 ju spomína kráľ Belo IV. keď udeľuje saským hosťom „de nova villa Bistriciensis,“ právo na ťažbu vzácnych kovov v celej Zvolenskej župe, čím bola vyňatá z právomocí župana a získala niektoré mestské výsady podľa Banskej Štiavnice. Hostia pomenúvajú banícku osadu Novisolium. Rozšíreniu mesta napomáha aj reforma banského regálu kráľa Karola Róberta v roku 1327 z dôvodov peňažnej reformy v Uhorsku. Bystrický ťažiar „waldburgeri,“ mali svoje bane na striebro v oblasti Starých Hôr (Altegebirgu) a medené bane v Španej Doline (Herrengrund) a Pieskov (Sandbergu). V roku 1303 mesto stavia špitál s kostolom sv. Alžbety. Od roku 1388 sa stáva členom zväzku siedmich stredoslovenských banských miest. V 15. storočí nastáva kríza v banskej ťažbe v dôsledku zatápania hlbokých baní a značných finančných nákladov na ich odčerpávanie. Krach domácich ťažiarov podnietil Jána Thurzu, krakovského ťažiara založiť v roku 1495 prosperujúcu spoločnosť Ungarisches Handel. V druhej polovici 15. storočia sa začína s výstavbou mestského opevnenia okolo jestvujúceho kostola z roku 1255 a vzniká tzv. mestský hrad dokončený okolo roku 1479. V roku 1500 mesto zničil požiar. Na základe privilégií kráľa Vladislava Turzovsko-fugerovská, finančno-obchodná spoločnosť ovládajúca európsky trh s meďou postavila v osade Moštenica (Moschnic) v roku 1496 prvú sciedzaciú hutu na Slovensku na spracovanie čiernej medi obsahujúcej striebro. Tu došlo k porušeniu regálneho práva nevyvážať drahé kovy za hranice Uhorska, následkom čoho prechádza konfiškáciou turzovsko-fugerovský podnik do majetku kráľovského

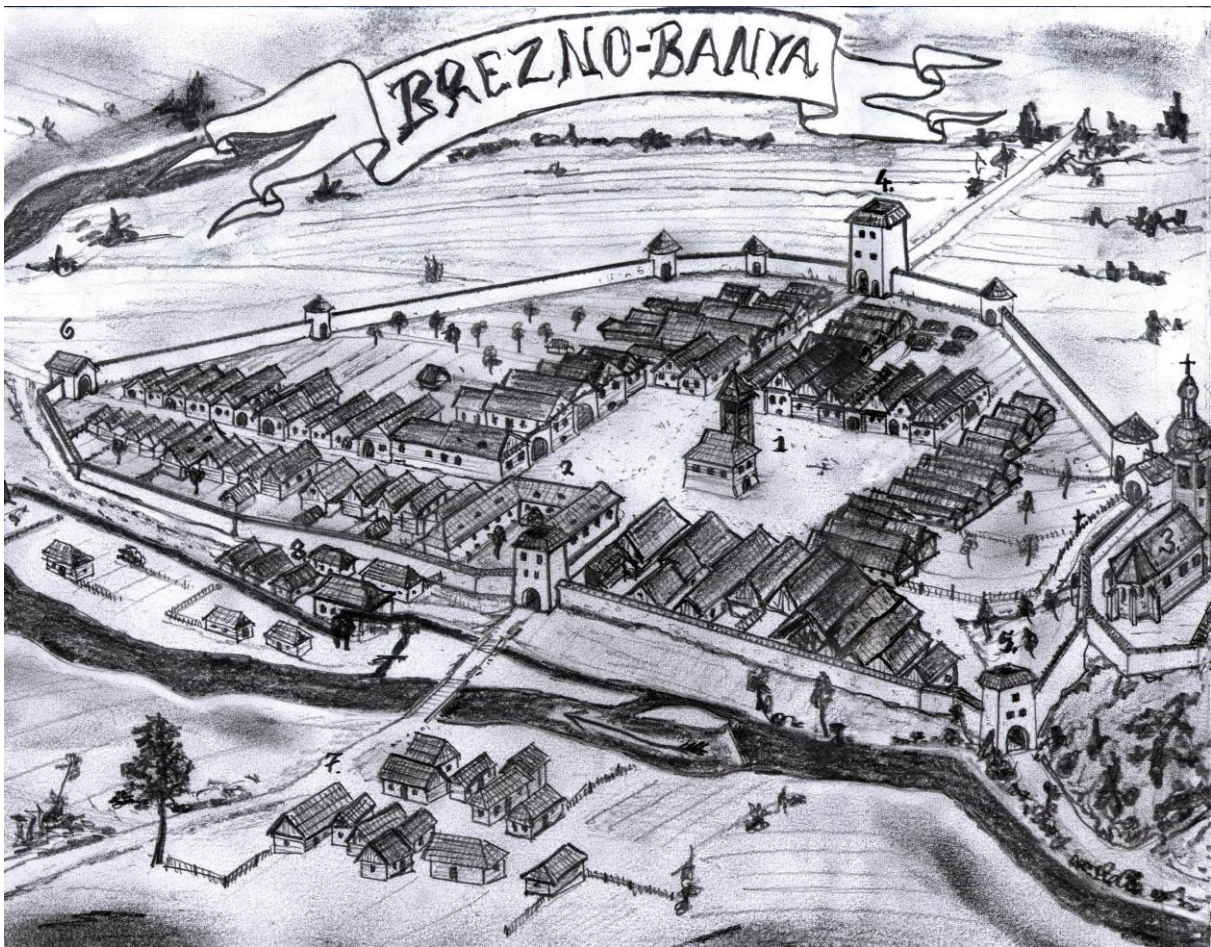

Obr. 9. Banská Bystrica s mestským hradom ešte ako Nevsolium od západu.

dvora. V Banskej Bystrici má od roku 1540 sídlo banská komora. V dôsledku tureckého nebezpečenstva sa začalo mesto opevňovať mestskými hradbami. V roku 1548 preberá obchod s meďou augsburská finančná spoločnosť, čím sa mediarsky podnik dostal opäť do súkromných rúk.

Slobodné kráľovské mesto Brezno.

Prvá písomná zmienka o Brezne siaha do roku 1265. Breznianski mešťania mali svoje ryžoviská drahých kovov v Bacúchu a v Jarabej. Vďaka nim získali v roku 1380 svoje privilégia slobodného banského mesta. Prvú farnosť zriaduje v roku 1381 kráľ Ľudovít I. a v roku 1405 kráľ Žigmund udelil breznianskemu farárovi všetky desiatky. Na mieste dreveného kostola z roku 1405 postavili murovaný rímsko-katolícky kostol (1518 – 1519). Zápis komisie z roku 1535 uvádza: *vo Vagnári (Wagengrunde) mnoho zlatých výmoľov na 10 siah hrubých a v nich výskyt sloja z ktorého obsahu 3-4 lóty hlienu. V Jarabej zlaté teraz pre zlobu Dóciocov opustené bane sa nachádzajú. Rovnako sa tu nachádzala aj strieborná baňa, ale aj v Malom Gápli (údajne aj osada Strieborná) a v Kunštovej. Baňa v Skalke (Schalckha) na tri siahly šachta a z nej šesť siah*

Obr. 10. Veduta opevneného Brezna od severovýchodu. V popredí vpravo Košická brána 5, opevnený kostol na Bráničke 3, Tisovská brána 2, Hrončianska brána 6 a Valaštianska brána 4.

dlhá štôľňa, kde sa železná ruda na kladivo hrubá nachádza. Aj na Wagnári sa nachádzajú kusy železnej rudy, rovnako aj na lúkach pod vyselnicami (asi šibeničný vrch, teraz nemocnica) na piat' hrubá železná ruda.

Hranice mesta siahali na východe až po banícku osadu Bacúch (Wazoch) založenú v roku 1274. Vyše kyslej pod Plieškami a Špitálskou sú haldy v doline Hutky obsahujúce medenú rudu (malachit). V Bacúchu sa určitý čas ťažila aj železná ruda, lebo bacúšsky hámor zostal opustený od roku 1561. Najstaršie lokality miestneho významu boli Bacúch a Beňuš. Poslednú, relatívne bohatú žilu vyťažili koncom 15. storočia. Najstaršie správy o baniach na zlato a striebro v Beňuši pochádzajú z rokov 1551 – 1556 avšak v ďalšom desaťročí je v nich pre nerentabilitu ťažba zastavená. Z roku 1560 počas reambulácie katastrálnej hranice breznianskeho chotára sa uvádzajú už len ryžoviská drahých kovov od Bacúcha až po Brezno.

Poddanská osada Hronec

Osada Hronec bola prvou osadou na pôde nikoho a preto patrila kráľovi, podobne ako aj neskôr založené drevorubačské osady pri osídľovaní handelských kráľovských robotníkov na Čiernom Hrone, preto Valaskú považovali za najvýchodnejšiu, poslednú poddanskú osadu Ľupčianskeho panstva. Rovnako Bacúch bol poslednou osadou na území mesta Brezna. Tu končilo aj správne územie Zvolenskej stolice. (V súčasnosti najvýchodnejšiu obec okresu a VÚC Telgárt založili rusínski prisťahovalci zo Spiša v roku 1326. Aj Polomku patriacu v tom čase pod Muránske panstvo založil v roku 1321 istý Stojan.) Podľa dochovanej správy, osadu RHONITZ založil Pavol, syn horára Štefana v roku 1357, ktorému udelil šoltéstvo kráľ Ľudovít. Kráľovský zverdozorca alebo horár vykonával dozor na celom území Čierneho Hrona nazývaného Čierny Hronec. Išlo o územie chránené ako kráľovská zvernica nazývaná Zvolenský les spravovaná hradným panstvom Vígľaša, Muráňa a Ľupče. Úlohou kráľovského horára bolo chrániť zverené územie pred pytlíkmi a dodávať ulovenú zver pre kráľovskú kuchyňu. Išlo teda o lesnatú neobývanú oblasť rezervovanú ako kráľovská zvernica. Prvú písomnú zmienku vydal kráľ Ľudovít I. v roku 1361 v Ľupčianskom zámku. V listine kráľ píše o Pavlovi, synovi Štefana (Pavlusn filius Stephani), ktorý v lese nazývanom Hronec (in Sylva, in loco...vocatur Hronecz) vyklčoval les a zmenil ho na polia a na tomto mieste (in ipso loco Hronecz) založil osadu (Villam situavi) a osídlil ju (locavit populo). Nakoľko preukázal kráľovi dobré služby, preto jemu, jeho dedičom a všetkým jeho potomkom udeľuje v novej osade Hronec (in dictio Villa de Hronecz) a v jej chotári (in eius Teritório) poberať úžitky z pôdy a pastvín ale aj lesov a potokov ako šoltýske právo (simul cum Scultetia) navždy a neodvolateľne (perpetuo et irrevocabiliter), akým disponujú nemeckí šoltýsi (Sculteti Theutonici). V Schematizme Historicus Diocesis Neosoliensis 1876 je písané aj: „*Rex Ludovicus I. Paulo filio Stephani sylvani de Hronecz confert*

1357, *idem Cum villa Kisgaran 1424*,,. V kráľovskej listine opakujúce sa slovné spojenie upozorňuje že Pavol bol Slovák (Paulus Sclavus). Uvedenú listinu dal potvrdiť kráľovi Žigmundovi syn Pavla z Hronca Lacko opäť na Ľupčianskom zámku v roku 1390. Rovnako tak urobil aj pradedič Pavla Slováka v roku 1462, keď dal Štefan, syn Pavla z Hronca opäť potvrdiť svoje dedičské práva kráľovi Matejovi Korvínovi. Ten ich dal náležite overiť a v Budíne v roku 1492 ich znovu potvrdil. Podľa miestnych názvov sa môžeme domnievať, že Pavlova osada vznikla na pravom brehu Čierneho Hrona medzi jeho prítokmi Hrončok a Osrblianka na hranici Ľupčianskeho panstva a mesta Brezna. Voľba územia na založenie osady Pavlovej pravdepodobne padla na miesto s pomerne širokou nivou inak úzkej a hlbkej doliny Čierneho Hrona zabezpečujúcou relatívne dostatok úrodnej pôdy. Ďalšia pôda pribudla na klčovisku vyššie položenaj riečnej terasy kde postavili obytné a hospodárske objekty osady. Aj dnes sa toto miesto nazýva Šoltýsovské. Valašská kolonizácia prispela k rozšíreniu osady len čiastočne. Vhodnejšie podmienky boli v katastroch Valaskej a Štiavničky. Strmé lesnaté úbočia v Hrončianskej a Osrblianskej doline neboli využiteľné na polia premenou klčovísk. O niečo neskôr preto poslúžili komorským osadníkom ako osredky pridelované komorou na pestovanie zeleniny a pasienky pre chov domácich zvierat nevyhnutných pre živobytie baníkov, uhliarov a hámorníkov. Ostatná nivná pôda, zväčša močaristá, často zaplavovaná Osrblianskym potokom alebo Čiernym Hronom bola na poľnohospodárske využitie menej vhodná alebo nevyužiteľná. Svedčia o tom názvy: Sihot', Žabiareň, Mláky. Ďalšia písomná zmienka hovorí, že kráľ Žigmund v roku 1405 daroval desiatok (scultetia de Hronicz) breznianskej fare a v roku 1424 je už osada na Čiernom Hrone začlenená do Ľupčianskeho panstva ako Kisgaram. Urobil tak na prosbu breznianskeho farára Jána de Gibu aby z kráľovskej milosti a láskavosti rozmnožil dôchodky cirkvi v Brezne. Kráľ Žigmund vyslíšal prosbu a obdaril farára Jána Hybského (de Giba) a jeho nástupcov dežmou mesta Brezna, osady Hronec, Krám a Bacúch. „*Sigismundus rex vero plebanis ecclesiae B.M.V. parochialis montanae terrae de Brizna universas decimas eiusdem civitatis Brizna et villarum Lucha et Plantatio Pauli vocatarum confert 1405.*“, Neskôr, v roku 1490 je osada kvalifikovaná ako majer (praedium Ranycz, Hronycz). V roku 1505 správa uvádza, že valasi z Hrončianskeho majera (Walasi ex predio Roncza) odovzdali 50 oviec Ľupčianskemu zemepánovi. Z uvedeného vyplýva, že pôvodná osada, teraz Kisgaram sa časom vylúdnila, alebo vôbec nedosiahla parametre poddanskej osady a preto sa uvádza ako majer. Lokolita Majer sa skutočne nachádza v extraviláne katastra Hronca v Osrblianskej doline asi na polceste medzi Hroncom a Osrblím na bývalom území Ľupčianskeho panstva.

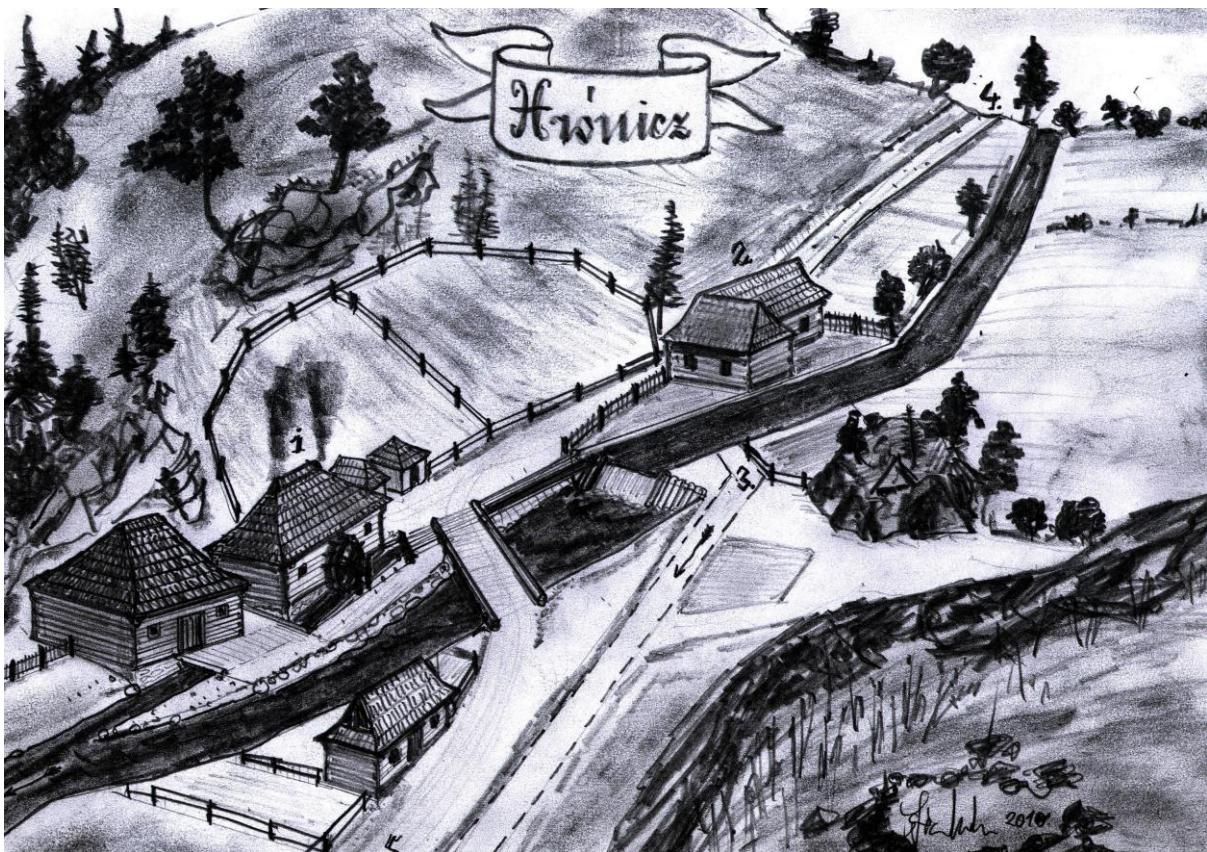
Drevorubačské a uhliarske komorské osady

Nedostatok dreva komora riešila osídľovaním lesnatých dolín Horehronia drevorubačmi. Z uvedených dôvodov zabrala územie mesta Brezna aj Ľupčianskeho panstva, lebo podľa dávnych listín patrili kráľovi ako zem nikoho. Na Čiernom Hrone medzi prvými založili osadu Krám v roku 1547. Tu komora dala postaviť murovaný objekt pre lesného majstra a sklad potravín a náradia. Sem povolala lesných robotníkov zo Štajerska ako slobodných kráľovských drevorubačov (handelcov) kľúčúcich nedotknuté pralesy pre banskú komoru.

Založenie hámra v Hronci

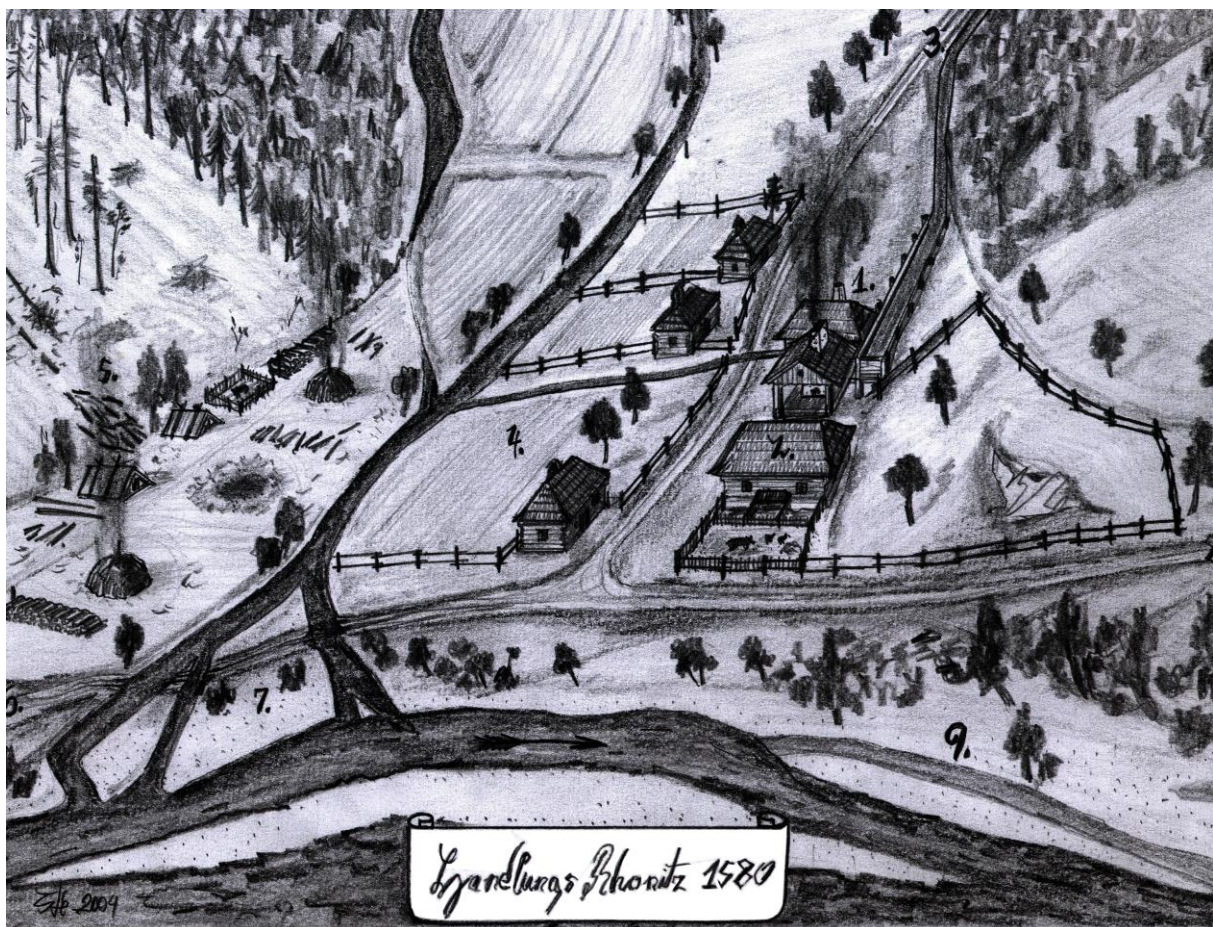
Súčasnú jadro Hronca pri sútoku potoka Osrblianka s Čiernym Hronom založili železiarski osadníci neskôr ako pôvodnú osadu. Písomná zmienka z roku 1565 hovorí o starom hámri neďaleko Lopeja. Iná správa už konkrétne lokalizuje železný hámor a bane v Hronci zvanom Rhonitz z roku 1580. Banskí a železiarski prospektori spolu s drevorubačmi a uhliarmi sem prišli z Ľubietovej cez vrch Hrb a Osrbliansku dolinu. Boli to osadníci prevažne nemeckej národnosti ktorý v meste Ľubietová tvorili majoritu. Staré vozové cesty tu boli dobre zachované ešte začiatkom dvadsiateho storočia. Pri zakladaní baníckej a železiarskej osady v Hronci využili prospektori okrem výskytu železnej rudy, dostatku palivového dreva, vápenca, pieskovca a vodnej energie aj dopyt po železných výrobkoch pre medené Ľubietovské bane, banskobystrické bane v Španej Doline, Ľupčiansky hrad a neskôr aj pre strieborné štiavnické a zlaté kremnické bane. Podľa písomných správ sa hámor a neskôr železiareň nachádzala uprostred osady. Najstarší plán Hronca dokazuje vtedajšiu zástavbu v terajšej Mlynskej ulici (názov pochádzajúci asi z polovice 18. storočia, keď tu bol postavený veľký kamenný komorský mlyn aj so skladovou sýpkou) nachádzajúcej sa súbežne s Osrblianskym potokom (Zarenpach). Ak sa virtuálne preniesieme o 500 rokov späť do obdobia pred osídlením Hronca, dostaneme sa do situácie prospektorov zvoliť si najvhodnejšie miesto pre založenie hámra. Na stavbu hámra a redukčnej pece bol potrebný nemalý kapitál. Cena hámra v tomto období sa pohybovala od 200 do 500 zlatých a to väčšinou aj s baňou. Na rozdiel od drahých kovov železná ruda ako nerast nebola vyhradená pre panovníka, preto ťažbe a spracovaniu nebola venovaná veľká pozornosť zo strany štátu. Aj keď vlastníkom hroneckých železorných ložísk bolo Ľupčianske panstvo so svojim feudálom, sám železnú rudu neťažil, podobne ako ostatní feudáli. Také lokality si prenajímali majetnejší podnikatelia z radov mešťanov, richtárov alebo aj štátnych zamestnancov. Jedným z nich bol aj Zimmerpeil vlastníci v roku 1565 už ako posledný kutacie práva na ryžovanie zlata v Lomnistej doline nachádzajúcej sa v katastri osady Jasenie. Pravdepodobne v tomto období založil aj železný hámor v Hronci. Ak tu nejaká železiarska dielňa neexistovala skôr, potom spomenutý hámor pravdepodobne postavil bystrický mešťan Zimerpeil v polovici 16. storočia, lebo už v roku

1580 písomná zmienka konštatuje, že Hrončiansky hámor je starý. Nakoľko išlo výlučne o drevenú stavbu a zariadenie, za dolnú hranicu staroby môžeme považovať 30 rokov a za hornú maximálne 50 rokov. Tu možno špekulovať o úmrtí zakladateľa hámra, lebo podľa písomnej správy z roku 1580 vlastní Hrončiansky hámor vdova Zimmerpeilová. Vtedy majú uvedený hámor v nájme bratia Juraj a Jakub z Ottaschu a Filip Schmith z Prodein. Zistiť, kde sa nachádzal prvý hámor na Osrblianskom potoku je dnes nemožné, pre mladšiu zástavbu. S určitosťou však môžeme usúdiť že sa nenachádzal na mieste, kde je vyznačený na vedute z roku 1756. Ďalšia správa z roku 1710 uvádza že hámor stál uprostred osady. Zo starej mapy Hronca vidieť, že zastavaná bola najskôr terajšia Mlynská ulica súbežná s potokom Osrblianka. Až neskôr po roku 1740 došlo k výstavbe Tirolskej ulice a výstavbe novej železiarne aj s vysokou pecou na terajšom námestí. Je preto zrejme že starší hámor stál vyššie proti toku Osrblianskeho potoka. Ak zástavba Mlynskej ulice siahala po hať na Hlavine, stred osady môžeme určiť na mlyničnom mieste, kde sa neskôr odpadový kanál využíval ako priepust z frúdlí a to približne 50 metrov proti toku Osrblianky od železiarne vyznačenej na vedute. Tristo metrov dlhý náhon od hati po hámor bol tiež investične náročným projektom pre prvotný hámor z obdobia, keď sa ešte využívalo vodné koleso na spodnú vodu. Aj tu je možné špekulovať, či najstarší hámor ešte pred vznikom železiarskej osady sa nenachádzal tesne pod haťou na Hlavine. Skalný prah v podloží prechádzajúci naprieč údolím Osrblianskeho

Obr. 11. Hmotová štúdia predpokladaného najstaršej železiarne v Hronci „Na Hlavine,,

potoka tu vytvoril pereje, pozostatok vodopádu v dávnejších geologických dobách. Z pozície prospektora by každý zvolil stavbu hámra práve sem. Dostatočný spád riečiska poskytoval potrebnú hnaciu silu bez nákladného derivačného kanála na vodné koleso v období, keď sa ešte využíval menej účinný spodný náhon. Navyše skalný podklad vystupujúci z nivy až do strmých, kaňonovitých svahov Osrblianskej doliny umožňoval postaviť veľmi jednoducho vodnú zdrž (tajch) pre potreby vzdutia vodnej hladiny, jej akumulácie v čase sucha a zachytávanie plaveného dreva pre taviacu pec. Najbližšie známe bane k polohe hámra sa tiež nachádzali len 500 metrov vyššie v dolinke Rudlová. Ak pôvodná zástavba osady siahala až sem, tak ako dnes, potom sa predpokladaný hámor nachádzal uprostred železiarskej osady. Žiaľ pre niekoľkokrát sa opakujúcu zástavbu nie je možná prolongácia územia. Ani nález trosky či dreveného uhlia nemôže potvrdiť túto hypotézu, nakoľko troska bola využívaná pri planačných činnostiach prakticky v celej osade. Zánik starého hámra môžeme stanoviť do roku 1677 alebo 1709, keď bol povstalcami vyrabovaný a možno aj vypálený. V osade s približne desiatimi drevenicami vtedy žilo asi 90 obyvateľov zamestnaných v erárnej železiarni. Samozrejme

Obr. 12. Hmotová štúdia starej železiarne 1, 2, powyše terajšieho námestia z konca 17. storočia. Horné uhliarstvo 5, sútok Osrblianky s Čiernym Hronom 7, mŕtve rameno Hrona 9.

komora pri obnove hámra mala záujem rozšíriť výrobu a zmodernizovať výrobné zariadenie. Tu už môžeme predpokladať finančne náročnú výstavbu vodného náhonu súbežne s vozovou cestou po prúde Osrblianky bližšie k jej sútoku z Čiernym Hronom. Vznikol tak vodný náhon dlhý 500 m s dreveným 50 m dlhým jarkom na jeho konci zvanom frúdle. Na jeho konci postavili taviacu pec a vykúvací hámor. Odpadovú vodu odvedli naprieč ulice späť do potoka. Po tejto predpokladanej prestavbe železiarne sa objavujú správy o zvýšení výroby aj o zvýšení ťažby železnej rudy. V tomto čase pravdepodobne dochádza k zasýpaniu delty Osrblianskeho potoka a meandra Čierneho Hrona haldami trosky. Terajšie námestie je preto postavené na haldách trosky, pod ktorými sa nachádza riečište Čierneho Hrona v hĺbke 1,5 až 2 metre.

1565 – 1710

Svetové objavy

V roku 1582 je v Londíne zavedený verejný vodovod. V 16. storočí skonštruovali mikroskop a neskôr aj ďalekohľad. V 17. storočí sa v doprave osôb začínajú používať koče. Európa začína pociťovať nedostatok dreva, preto sa hľadajú alternatívne zdroje najmä pre kúrenie ale najmä pre hutnú výrobu. Pokusy sa robia aj s koksovaním kamenného uhlia v milieroch podobných ako pri zuhoľňovaní dreva. V Anglicku vzniká od začiatku 17. storočia diaľková preprava osôb v dostavníkoch. Tá sa časom rozširuje do celej Európy ale aj na Americký kontinent. V roku 1602 postavili v Anglicku prvú konskú železnicu na drevených koľajniciach. V roku 1624 vyrobil Holanďan Drebbel prvú ponorku, ktorá absolvovala trojhodinovú plavbu pod vodou. V roku 1660 vo Francúzku zavádzajú prvé splachovacie záchody. V polovici 17. storočia sa v hutníctve nahrádzajú kožené mechy drevenými dúchadlami. V roku 1669 objavil nemecký alchymista Henning Brand fosfor. Z roku 1681 pochádza anglický patent na výrobu smoly a dehtu z kamenného uhlia. V roku 1683 bola otvorená prvá výstava techniky a priemyslu na svete. V roku 1635 objavil holanďan A. J. Tasman Tasmániu a Nový Zéland. V rokoch 1667 – 1782 uskutočnil francúz da La Salte suchozemskú výpravu na Americkom kontinente a prešiel Severnú Ameriku od severu na juh.

Komora

Všeobecný nedostatok železa a výrobkov z neho v Uhorsku pociťuje najmä Banskoštiavnický kráľovský podnik na ťažbu a spracovanie vzácnych kovov ohrozujúcu výrobu štátnej meny v Kremnici. Preto nariaďuje dňa 30. júna 1580 aby dielňa Hronitz na písomný rozkaz dolnorakúskej komory kniežaťa Ernesta bola prevzatá zo súkromných rúk do štátneho majetku. Za príčinu je uvedené, že: *„bratia Juraj a Jakub z Ottaschu Filip Schmith, kováč z Prodein, pri potoku Rhonitz sa nachodiaci hámor a dielňu nie sú schopní viesť a nie sú v stave potrebné množstvo materiálu zaokryť, bars im platia za jeden viedenský cent dva zlaté, žijú v ustavičných rozporoch a nevedia ani robotníctvo v poriadku udržať. Knieža Ernest preto nariaďuje, aby dielňa prešla do štátneho majetku od vdovy Zimmerpeilovej v 3/4 podiele a 1/4 by zostala ako vlastnosť vdove a to s tou podmienkou, aby jej dlh, ktorý činil 400 zlatých bol splatený zo zvyšku príjmu. Vedenie patrí štátu, po splatení dlžoby bude vdova dostávať zo zisku pripadajúcu časť, v prípade straty však musí prispieť vdove v tom istom pomere k jej zaokrytiu. „* Je zrejmé, že ani majiteľka hámra dobre nehospodárila, keď jej dlh za starý hámor narástol na cenu nového. Po prevzatí železiarskej dielne zamerali svoju výrobu pre potreby banskej komory najmä tyčového železa a stupových papúč na drviče rudy. Prvým šafárom erárnej železiarne sa stal Juraj Zimprecht Frank v roku 1584 za týždenný plat 3 zlaté. Výdavky dielne financovala Kremnická komora. Manufaktúra spravovaná Banskobystrickou komorou pozostávala z baní, taviacej pece a vykúvacieho hámra. Trinásteho júna 1603 prevzala komora pod svoju správu aj baňu za Breznom na Vadshuku, lebo bane v Hronci boli vyčerpané. Administratívne opatrenia eráru v písomnej správe upozorňujú na neporiadok v riadení výroby a účtovníctve. V roku 1604 huta prosperuje, no veľmi ničí lesy. Napriek tomu je so šafárom Viecelom komora nespokojná. V Uhorsku nedostatok dreva pretrváva, preto sú horehronské a liptovské lesy rezervované potrebám kráľa. Panovník roku 1604 znovu vydáva prísny zákaz zakladať a rozširovať hute pod hrozbou odobratia mestských výsad mešťanom. V roku 1607 komora zriaďuje v Brezne úrad lesného šafára. Ten má za úlohu kontrolovať hospodárenie drevorubačských majstrov v oblasti Beňuš, Osrblie, Kamenisté a Krám. Zvyšujúci dopyt po železe a uvedený zákaz má znovu na svedomí nedostatok železa a jeho výrobkov na trhu. V roku 1612 a nasledovne roku 1630 komora nariaďuje pravidelné štvrtročné konzultácie spojené s obhliadkou baní a huty a nariaďuje presnú evidenciu výrobkov a dodacích listov furmaniek z Hronca do komorného skladu a nového hámra v Banskej Bystrici. V roku 1622 prichádzajú do Hronca českí exhulanti. Ide o sociálny dôsledok tridsaťročnej vojny stavovských vojsk proti Habsburgovcom v Českom kráľovstve. Nastala zmena v držbe pôdy zabratá šľachtou a cirkvou ako odmena za lojalnosť k Habsburgovcom. Spustošená zem a zvýšené robotovanie poddaných z pôvodných troch až deviatych dní v roku na päť dní týždenne prinútila nemajetných a prenasledovaných účastníkov stavovského povstania k emigrácii. Po tridsaťročnej vojne zaregistroval Český

štát prudký pokles obyvateľstva z 2,5 na 1,5 milióna. V tom čase mala železiarska osada Hronec na valaštianskom chotári iba 86 obyvateľov. Od roku 1405 prislúchala osada Hronec pod Brezniansku farnosť. Po roku 1662 bola založená farnosť vo Valaskej, kam už patrili aj hámorní robotníci z Hronca. Správa z roku 1642 informuje, že: „*Hronecký robotníci pri cimiteri nowu gienicku wistawili.(zvonicu).*„ V roku 1652 každý jeden hronecký robotník prispel svojim trojtýždňovým platom na veľký zvon a horný chór vo valaštianskom kostole. Na svätú oferu v roku 1676 oferovali 500 klincov. Hrončiansku železiarsku dielňu spravuje štát prostredníctvom banského úradu. Kráľovský komisár barón Brandeis v roku 1638 počas obhliadky huty informuje, že v baniach pracuje málo ľudí. Tlky na rudu (papuče do stúp) sú zlé a krehké. Z roku 1662 pochádza prvá známa inštrukcia pre hronečianskeho šafára ktorá konštatuje, že: „*handel Hrončiansky nie je spravovaný dost' usilovne.*„ a pripomína mu povinnosti vystavovať dodacie listy. Preto handlu prideliť banského dozorcú (hutmana), ktorého hlavnou povinnosťou bolo dozerať na ťažbu rudy a šafár sa mal dôkladnejšie venovať riadeniu huty. V roku 1677 údajne hámor podpálili rebeli a spolu s valaštianskym kňazom odvliekli do zajatia aj organistu, učiteľa, pisára aj šafára a požadovali za nich výkupné. Po nutnej oprave v roku 1683 hámor opäť pracuje. V roku 1685 sa šafár sťažuje na komoru, že robotníci nechcú pracovať, lebo nedostávajú mzdu. V tomto období vrcholiacej vojny s Turkom sprevádzanej aj niekoľkými stavovskými povstaniami dochádza k zvýšeniu výroby železa a v jeho dôsledku nedostatku železnej rudy ale aj nedostatku peňazí v štátnej pokladnici na zaplatenie výroby kujného železa či jeho kúpu. Za predpokladu že v Hronci bola v činnosti jedna dúchačka a jeden hámor, vyrobilo sa 1 500 viedenských centov železa, čo je 850 q ročne, pri zamestnávaní 8 – 10 tavičov a kováčov okrem baníkov a uhliarov. Tí pracovali pre komoru aj v osade Osrbliie založenej v roku 1580 spoločne s drevorubačmi. Okrem železa sa v okolí Osrbliia ťažilo aj olovo. Nedostatok dreveného uhliar prinútil komoru rozšíriť pôvodne uhliarsku osadu o ďalších osadníkov zo severného Talianska v počte siedmich rodín. Nedostatok železa komora riešila aj nákupom chýbajúceho množstva zo Spiša. Podľa zmluvy z roku 1696 obchodoval s komorou podnikateľ zo Spišskej novej Vsi Kašpar Sontag v množstve 1 500 viedenských centov ročne, čo zodpovedalo ročnej výrobe v Hronci.

Turecké ohrozenie

Okupácia Uhorska začala prehratou bitkou pri Moháči v roku 1526. Rozpínavosť Osmanskej ríše čoraz viac ukrajovala z Uhorského územia a v polovici 16. storočia dosiahla hranice Horných Uhrov (dnešného Slovenska). Vojna s Turkom priamo nepostihla horehronské osady ani mestá, no hrozba tu existovala od dobytia hradu Fil'akovo v roku 1554 a zriadenie Fil'akovského sendžaku. Pustošivé nájazdy Turkov dosiahli aj údolie Hrona. V štátnom archíve

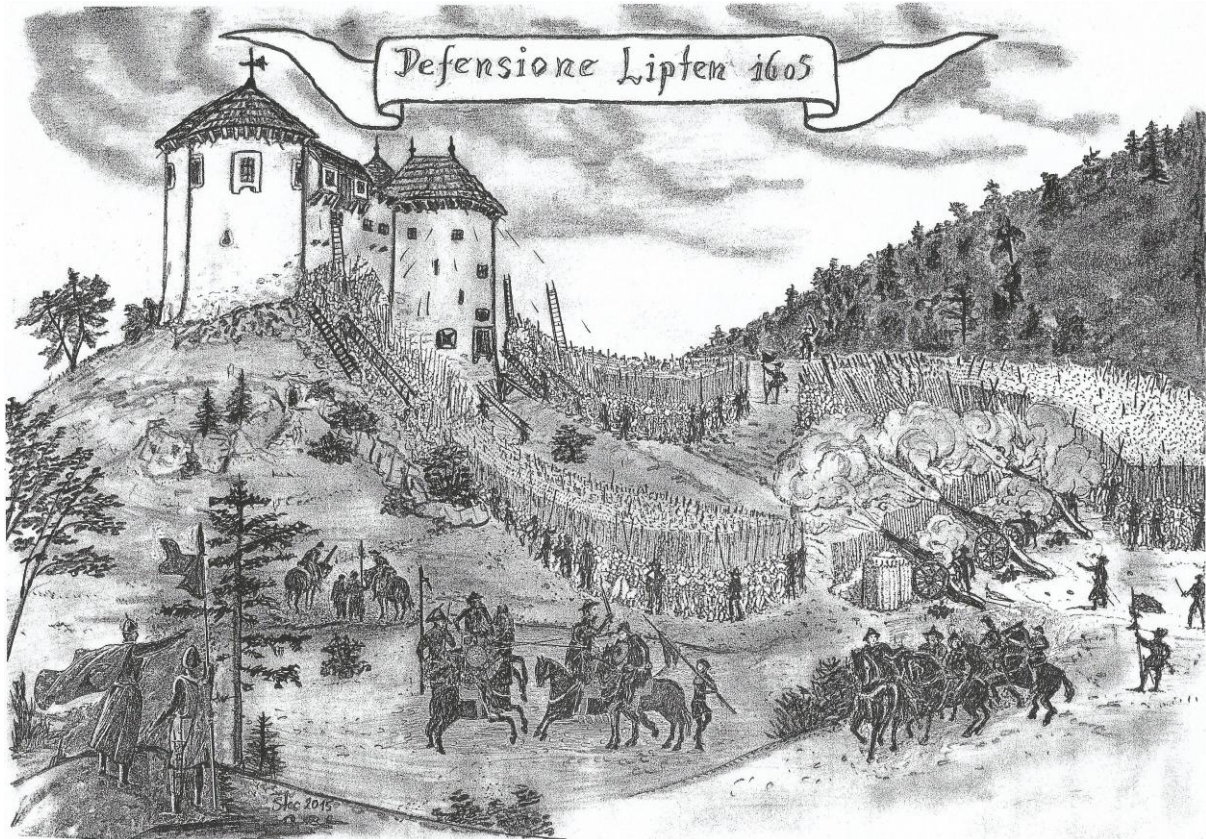
v Banskej Bystrici sa nachádza turecký list Karman agu z Jágra odoslaného v máji 1573, požadujúci vazalský poplatok od pohronských obcí nachádzajúcich sa medzi Vernárom a Ľupčou, kde sú uvedené aj Handle. V roku 1575 turecký zvedovia preskúmali Ľubietovú a opevnené Brezno. Obe mestá žiadali od kráľa pomoc už v roku 1571. Slobodné banské mesto Ľubietová sa pomoci nedočkalo, mesto Brezno dostalo od banskobystrického prefekta Schultza 500 rínskych zlatých na urýchlené dokončenie opevnenia. Breznu povinnosť postaviť hradby uložil sám kráľ za udelenie titulu slobodného kráľovského mesta (toto mali mešťania obohnať múrmi, baštami a bránami). Správa z roku 1575 uvádza, že sa turecká prieskumná jazda zastavila pred hradbami mesta Brezna, no našťastie odtiahla. V roku 1575 je Brezno konečne opevnené. Turecké hordy sa blížili k mestu, preto na jeho obranu kráľ v roku 1577 Breznu pridelil vojenskú posádku. Vtedy už vyčerpaná Osmanská armáda nevládala viesť ofenzívu a zmohla sa len na časté prepady za svoje okupačné hranice. O tri roky neskôr chytili v blízkosti Brezna dvoch tureckých zvedov. Turci ale spustošili Poniky, vzdialené len niekoľko kilometrov od Banskej Bystrice a Ľupčianskeho hradu. V roku 1592 výhražný list obdržalo opevnené mesto Banská Bystrica, o rok neskôr aj mesto Brezno. V roku 1646 Turci nečakane udreli na Brezno. Priamemu útoku na mesto sa vyhli, no v jeho okolí vypálili asi 20 domov. V roku 1651 turecký predvoj raboval v okolí kráľovského banského mesta Ľubietová. Vtedy neďaleko poddanskej osady Lopej zajali valaštianskeho farára s učiteľom a oboch na mieste sťali. Kolonizáciu Horehronia urýchl'ovalo aj utekajúce obyvateľstvo z južnej oblasti Rudohoria pred Turkami. V roku 1663 turecké vojská prepadli Poniky ktoré vypálili a osadníkov odvliekli do zajatia. Druhý prepad uskutočnili Turci v roku 1678 keď zostali Poniky temer vyľudnené a huta prestala pracovať. Aj mesto Tisovec bolo spolpatnené Fil'akovskému sendžaku a preto možno huta vtedy pracovala pre Osmanov.

Stavovské povstania

O následkoch prvého protihabsburgského povstania na hutu v Hronci zatiaľ história mlčí. Bočkayho povstanie vypuklo v roku 1604 a o rok preniklo aj na Pohronie. Ohromné niekoľkotisícové vojsko tlačilo pred sebou ustupujúce cisárske vojsko od východu, pričom vypálilo Bystricu (Neusolum) a neúspešne sa pokúsilo dobyť hrad Ľupča. Aj za podpory Osmanskej ríše sa Bočkay stal kniežaťom Uhorska a v roku 1606 napokon uzavrel s Habsburgom Viedenský mier za držbu troch východoslovenských stolíc. V roku 1685 sa objavuje písomná sťažnosť na komorských robotníkov, že nechcú pracovať, lebo nedostávajú riadnu plácu. Z obdobia tureckého pustošenia v roku 1651 v okolí Ľubietovej nebola osada Valaská ani Hrončianska huta osmanským vojskom vyrabovaná, napriek údajom o tureckých zvedoch pohybujúcich sa v okolí. Stavovské povstania robili obyvateľom Horehronia oveľa väčšie starosti. Vojská sa neustále presúvali, preto obyvatelia museli platiť obom stranám. V roku 1673

tiahlo kráľovské vojsko na Brezno v sile dve stovky žoldnierov. Cestou robili poriadky v kostoloch. Katolíckych kňazov ako prívržencov Habsburgovcov vymieňali namiesto protestantov, dosadených kurucmi. Tak vyhnali aj vo Valaskej protestantského kňaza a farnosť prinavrátili katolíkom. O tri roky neskôr napadli osadu Valaská kuruci, vydrancovali faru, kostol a Hrončiansku hutu. Zajali katolíckeho kňaza, organistu a niekoľkých osadníkov, odviekli ich až do Klenovca a za výkupné ich potom prepustili. V roku 1678 sem pritiahli od Bystrice tri prápory kurucov. Po ich odchode prichádza do Valaskej kráľovský regiment a ubytoval sa tu na dva dni a dve noci. Aj kráľovské vojsko rabovalo. Najmä potraviny pre nakŕmenie vojakov. Valašt'ania podali panovníkovi vyúčtovanie za škody spôsobené kráľovským vojskom od roku 1679 do 1680 v hodnote 1.236 zlatých v žiadosti panovníkovi za odpustenie daní, lebo osadníci majú problém prežiť. V iných oblastiach sa kráľovské vojsko chovalo oveľa horšie. Na dolnej Orave olúpili a spustošili celé dediny údajne len preto, že kráľovskému vojsku nevyšli v ústrety. Aj medzi valaštianskymi osadníkmi prevládali nepokoje. Šoltýske zámožné rodiny sa nechceli podieľať na vojnových poplatkoch, lebo výsady ich od poplatkov oslobodzovali. Povstanie Františka Rákocziho II. v roku 1704 spôsobilo ďalšie pustošenie Slovenska, ktoré postihlo aj komorské osady na Čiernohroní. V roku 1709 jeho ustupujúce vojská spustošili Hrončiansku hutu a vypálili handelské osady Stein-Rhonitz, Krám, Fajtov, Komov, Čierny Hronec, Závodie a Jergov. Je známe, že dôvodom vypálenia osád bola práve nemecká národnosť osadníkov čo Kuruci bojujúci proti Habsburgovcom priam neznášali. Počet domov podľa komorského súpisu z roku 1710 na Čiernych Handľoch klesol na 49 a osada Stein-Rhonitz v Kamenistej doline už obnovená nebola. Počet drevorubačov poklesol na 116. Nevieme či Kuruci nemeckých osadníkov povraždili či odviekli, alebo po vypálení ich obydlí sami hromadne odišli. Obnovu huty po jej vyrabovaní a zastavení výroby má na starosti Fridrich Widner, poverený komorou. Všeobecný nedostatok peňazí sa prejavil aj tu. Nádenní robotníci odmietali pracovať, nakoľko im nevyplácali mzdu pravidelne. Preto dňa 5. apríla 1709 Widner píše komorným úradníkom list v ktorom žiada o finančnú pomoc. Robotníci už nejedli chlieb osem dní, preto žiadajú pomoc v príplatkoch aj v potravinách. Žiadali najmä riadne a včasné vyplácanie miezd. Nepracovalo sa v hámroch, hutách aj v uhlisku. Widner preto žiadal od komory aspoň 500 zlatých preddavku na začatie výroby aby robotníkov mohol zaopatriť potravinami. Pri vysokom vodnom stave potoka využívaného na pohon vodných kolies v handli bol schopný dodať komore ešte v mesiaci apríl 100 viedenských centov železa čím by sa preddavok zaokryl. V liste ďalej upozorňuje, že ak aj bane zostanú bez dozoru, ktoré z veľkou námahou pred časom obnovili a doposiaľ udržiavajú pred zaplavením spodnými aj vrchnými vodami, budú znovu zaplavené. Ak k tomu dôjde, nebude ich možné znovu otvoriť. Napriek dodávke kusového loja v množstve 4 viedenských centov jeho zásoba vystačí na štvrťrok. Aj vstupné suroviny vzrástli, lebo uhliari dnes musia za voz slamy potrebnej na zapálenie

miliera zaplatiť až 15 grošov, predtým iba 4 groše. Preto sa miliarsky majster sťažuje, že pri mzde 25 denárov nebude môcť potrebné uhlie vyrábať, lebo takto vzrástla cena rovnako u železa aj dreva. Aj hámornému majstrovi kováčovi treba pripočítať o 6 denárov viac za každý viedenský cent vyrobeného železa. Po spustošení huty povstalcami bol jej stav žalostný. Správa z roku 1710 informuje podľa najstaršieho inventárneho súpisu v nemeckom jazyku, že hámor a huta stála uprostred osady a to vo veľmi zaostalom stave.

Obr. 13. Pokus o navodenie atmosféry neúspešného obliehania hradu Lupča v roku 1605.

Zbojníci

Niektorí poddaní v Uhorsku sa rozhodli rebelovať a ignorovať feudálny poriadok a dať sa na zboj. Boli to najmä bývalí hajdúsi, ktorí sa často zjednali na salašoch v minulosti za pastierov a valachov. Aj keď si uvedomovali, že slobodný, dobrodružný život bez strádania, driny a hladu má koniec na šibenici, mnohí mu podľahli. Zbojnícke družiny operovali najmä v hornatých a lesnatých oblastiach Slovenska a mnohokrát aj za hranicami Uhorského štátu. Drobných zlodejov, zbojníkov a zbojníckych družín bolo neúrekom. Ich spôsob zbíjania bol rozmanitý, od drobných krádeží typických pre vreckárov a podvodníkov cez organizovaný spôsob prepádov statkov a zámožných furmanov či obchodníkov až po brutálnych zabíjakov. Medzi najznámejších zbojníckych kapitánov patril

bývalý účastník Rákocziho povstania, Juraj Jánošík z Terchovej. Najskôr vstúpil do kráľovskej armády a zostal slúžiť na Bytčianskom zámku. Tu sa zoznámil s uväzneným zbojníkom Hrajnohom, pomohol mu k úteku a spolu založili zbojnícku družinu operujúcu v Liptove. Zo zbojníctva v roku 1712 obvinili celú osadu Terchová aj s richtárom. Jánošíka obesili o rok neskôr v Liptovskom Mikuláši. Iný zbojnícky kapitán, Juraj Rajnoha, pôsobil v Bielych Karpatoch. Obesili ho v roku 1738 v Smoleniciach. V oblasti Brezna to bol Jakub Surovec. Mesto Brezno sa v tom čase nachádzalo na periférii Zvolenskej župy s horskými prechodmi na Liptov a Gemer. Malý počet osád na okolí lemovalo len množstvo roztrúsených salašov, ideálne útočisko pre zbojnícke tlupy. Z nich zbojníci pochádzali, v nich si zaopatřili požíveň, nocľah, aj potrebné informácie. Za poskytnuté služby vždy dobre zaplatili v peniazoch alebo v naturáliách zo svojho lupu. Možno aj preto si z nich chudobný ľud vytvoril povesti o zbojníkoch, čo bohatým brali a chudobným dávali. Veď v tomto kraji nemalo význam ozbiť chudobného furmana z radov poddaných povinne vezúceho železnú rudu, drevné uhlie alebo železné výrobky pre komoru za mizernú plácu, ktorú aj tak dostal až v cieľovej stanici. Výhodný lup mohli získať len ozbiť bohatých kupcov a obchodníkov smerujúcich na brezniansky alebo tisoivský jarmok, alebo mešťanov vracajúcich sa z obchodných ciest. Surovec sa narodil pri Tisovci. Ako dieťa želiarskej rodiny sa dával najat' na salaše za pastiera. Za krádež oviec bol na jeden rok uväznený v Rimavskej Sobote. Po prepustení znovu valašil pod Muráňom a na Čiernych Handľoch. Po zoznámení sa so skúseným zbojníkom z Poľska založili spolu zbojnícku družinu, ku ktorej sa pridali aj ostatní členovia pochádzajúci zo salašov v Tisovci, Klenovci, Valaskej, Brezna, Dobroči a Hronca. Deväťčlenná družina počas dvoch rokov rabovala na okolí, no odvážila sa aj do okolia Lučenca, Oravy, ba aj do Nowego Targu v Poľsku. Ich hlavným pôsobiskom zostala dôležitá cesta medzi Breznom a Tisovcom. Na tomto 30 km úseku sa nachádzala len hora, preto brezniansky magistrát povolil v roku 1732 Jánovi Lopušnému postaviť krčmu (zájazdný hostinec), aby slúžila pre odpočinok furmanom. Postavil ju na pol ceste, preto si vyslúžila názov Polhora. Horský priesmyk niekoľko kilometrov nad krčmou smerom na Tisovec bol obávaný zbojnícky úsek a dodnes sa volá Zbojská. Práve ten znepokojoval vrchnosť, lebo cestu do Tisovskej železiarne pravidelne absolvoval aj sám komorský gróf. Vrchnosť preto nariadila sledovať zbojníkov za účelom ich zlapania a exemplárneho potrestania pre výstrahu. Kroniky uvádzajú, že Brezňanom sa najskôr podarilo chytiť Surovca s jedným zbojníkom. Oboch mučili a tak sa dozvedeli všetko o zostávajúcich členoch družiny, ktorých postupne zlapali aj s ich pomáhačmi. Nakoniec Surovca 11. októbra 1740 v Brezne obesili. Aby aj v budúcnosti neposlúžila osamotená krčma ďalším zbojníkom, rozhodlo sa mesto Brezno tento priestor osídliť nemajetnými želiarmi z Oravy a založiť tam osadu. Rovnaký úmysel mala aj komora postaviť tu vysokopecnú hutu s vlastnou osadou komorských robotníkov a šafárom. Na jar roku 1787 sem prišli prví osadníci, no zbojníctvu sa tu darilo

aj naďalej. Ako opisuje prvý kronikár polhorskej fary Štefan Fidraj, chudobných a hladných kolonistov ohrozovali zbojníci. Boli to ľudia bez akýchkoľvek zábran, ktorí sa neštítali okradnúť aj polhorských osadníkov o posledné zrno. Nespolupracovali s chudobou, preto aj napriek dobrej výzbroji strelnými zbraňami (na rozdiel od Surovcovej družiny vyzbrojenej len valaškami) boli veľmi rýchlo polapaní. Keď sa v roku 1788 zišlo 12 neznámych zbojníkov v polhorskom hostinci zabaviť sa, kolonisti v strachu zbehli do Brezna pre ozbrojenú pomoc. Mesto nad ránom vyslalo 14 člennú trestnú výpravu. Táto krčmu obkľúčila, časť opitej družiny postrelila a zajatých zbojníkov poviazaných privliekla do Brezna.

1710 – 1848

Svetové objavy

Angličania v prvej polovici 18. storočia úspešne zvládajú tavenie železa v koksových vysokých peciach. V Nemecku zahájili výrobu európskeho porcelánu. Anglický kováč Thomas Newcomen zostrojil v roku 1712 prvý atmosférický parný stroj, tzv. ohňový stroj, hojne používaný na pohon bankských piestových čerpadel. Vo vyspelom Anglicku sa v roku 1716 zavádza ústredné kúrenie horúcou vodou na vykurovanie skleníkov. V roku 1722 Francúz Réaumur vynášiel cementáciu ocele jej nauhličovaním za pomoci dreveného uhlia. V roku 1740 začali v Anglicku vyrábať najkvalitnejšiu kelímkovú oceľ. V roku 1750 vo Francúzsku zdokonaľujú olejovú lampu zavedením skleneného cylindra a posuvu knôtu v lampe, nám známu ako petrolejka. V tom čase sa používa ešte repkový olej. V Rusku zavádzajú teplovzdušné ústredné kúrenie. V rokoch 1750 – 1754 slovak Jan Andreas Segner skonštruoval v Nemecku reakčnú turbínu ako základ budúcich vodných turbín nahradzujúcich vodné koleso. Objavujú sa aj prvé zápalky. Hell v Štiavnickej vyťažil atmosférický stroj na čerpanie vody z baní. V roku 1758 si dal anglický hutník Wilkinson patentovať formovanie oceľových rúr piestom. Ten sa zaslúžil aj o výrobu prvého liatinového mosta na svete. V roku 1764 Angličan Hargreaves zostrojil prvý spriadací stroj ktorý spôsobil technickú revolúciu v textilnom priemysle. V tom čase v Rusku zostrojili dvojvalcový atmosférický parný stroj poháňajúci dúchadlá vysokej pece. V rokoch 1765 – 1769 škótsky mechanik James Watt konštruuje jednovalcový vahadlový parný stroj. Ďalší Angličan zostrojil liatinové valcové dúchadlo pre vysoké pece. V roku 1770 sa v Anglicku začína používať klasický špirálový vrták na drevo. V roku 1781 Watt skonštruoval dvojčinný parný stroj s prevodom na rotačný

pohyb a zaviedol jeho sériovú výrobu. Neskôr ho doplnil ďalším patentom, odstredivým regulátorom. V Anglicku je vzápätí postavený prvý parný mlyn na svete. V roku 1783 vo Švédsku zavádzajú do výroby smaltovaný kuchynský riad. Francúzi, bratia Montgolfierovci zostrojili teplovzdušný balón schopný letieť s ľudskou posádkou. Angličan Cort vynášiel spôsob valcovania oceľových plechov z odliatych blokov. O rok neskôr získal patent na výrobu zvrátkového železa v pudlovacích peciach. Uvedená plamenná pec ušetrila nedostatkové drevné uhlie, preto sa rozšírila do celého sveta. V rovnakom roku skonštruoval Angličan Carwright mechanický tkáčsky stav. Textilná výroba sa tak spolu s mechanizovaným spriadaním nití dostala na čelo priemyselnej revolúcie na celom svete. V roku 1788 sa vo vyspelom Anglicku objavila kolesová parolod' a v roku 1790 je to prvý šijací stroj. Wilkinson vynášiel spôsob valcovania rúr pomocou valcovacej stolice a o dva roky skonštruoval vratnú stolicu na valcovanie plechov. Neskôr dáva do prevádzky prvú parnú valcovňu železa. Tiež vynášiel kuplovú pec na výrobu šedej liatiny pre zlievarenské účely. V Anglicku je patentovaná píla na parný pohon, guľčkové ložiská a vynájdený hydraulický lis. V roku 1796 v Anglicku znovuobjavili cement používaný v starovekom Ríme a v roku 1801 skonštruovali prvý omnybus pre 8 osôb poháňaný parným strojom. V prevádzke je aj prvá verejná koňská železnica na svete. Vo Francúzsku postavili prvý cukrovar. V Anglicku konštruuje Trevithick prvé parné rušne, no vážnym problémom sú neúnosné koľajnice. Preto navrhuje anglický inžinier Nixon ich výrobu z kujného železa. V roku 1799 Angličan Murdock robí pokusy so svietiplynom suchou destiláciou z kamenného uhlia a ten využil na osvetlenie a v roku 1804 sú osvetlené ulice v Londýne. V roku 1813 vzniká v Anglicku aj priekopnícky bicykel. Stephenson v roku 1814 skonštruoval svoju prvú parnú lokomotívu prevratnej konštrukcie pomenovanú „Raketa,, ktorá prebehla cválajúceho koňa a v roku 1823 založil fabriku na ich sériovú výrobu. V Anglicku sa začínajú vyrábať aj presné skrutky ako spojovací materiál v strojárstve. V Holandsku zostrojili prvú decimálnu váhu. V roku 1827 francúzsky inžinier Fourneyron zostrojil prvú vodnú turbínu s účinnosťou 80% ktorá sa začala aj sériovo vyrábať. V Prusku vyzbrojujú armádu puškou - zadovkou s nárazovým zámkom. Rok 1828 prináša okrem množstva drobnejších objavov v hutníctve najmä patent Škóta Nelsona na ohrievač vetra pre vysoké pece. Toto prinieslo neuveriteľné úspory uhlia a zvýšenie produkcie výroby surového železa, ktoré čoraz viac začína nahradzovať drevo, drevené výrobky ale aj konštrukcie a stroje. Stephenson postavil v Anglicku železničnú trať z Liverpoolu do Manchesteru, na ktorej jeho lokomotíva dosiahla vtedy závratnú rýchlosť 46 km/hod. Český konštruktér Ressel predviedol v Terste svoj parník poháňaný lodnou skrutkou. Patentovať si ho dal Angličan Smith až v roku 1836. Nemecký Mann zostrojil jednostupňový kompresor na stláčanie vzduchu. V roku 1832 začala v New Yorku premávať kónská električka, v Rusku a Nemecku stavajú prvé elektrické telegrafické stanice vzájomne prepojené vedením. Švajčiar Sulzberger zostrojil prvý valcový mlyn na múku. V roku 1835 si dal

patentovať Američan Colt prevratný bubienkový revolver, a začal s jeho sériovou výrobou vo svojej fabrike. Nemec v službách Ruska Herman Jacobi skonštruoval prvý elektromotor použiteľný v praxi na pohon člna. Po ňom predviedol Holanďan Stratingh elektromobil. Rus Sablukov zostrojil odstredivé čerpadlo a ventilátor pre použitie v baniach. V prvej polovici 19. storočia sa začínajú používať parafínové sviečky. V roku 1839 Škóti zostrojili parný buchar a nitovačku. Nemec Keller vynášiel výrobu papiera z drevnej celulózy, Francúz Foucault skonštruoval elektrickú oblúkovú lampu. V roku 1845 si dal Angličan Thomson patentovať výrobu gumených pneumatík plnených vzduchom. V nasledujúcich rokoch je vynájdená strelná bavlna a nitroglicerín, ktoré neskôr nahradia strelný prach.

Slovensko ako súčasť Uhorska

V 17. storočí žije na svete asi 400 miliónov obyvateľov, čo znamená že sa za 4000 rokov ich počet iba zdvojnásobil. V Uhrách žilo približne 2. mil. obyvateľov, z toho na Slovensku 500 tisíc. Výber poddanskej dane naďalej zabezpečovali zemania. Viedenský dvor ale zistil machinácie uhorskej šľachty a v roku 1598 zaviedli výrub daní podľa domov 1 floren ročne. Turecká hrozba banským mestám pretrvávala viac ako storočie. Porážka tureckého vojska pri Viedni v roku 1683 a oslobodenie Nových Zámkov o dva roky neskôr spôsobila zvrát 150 ročnej vojny. Až druhá bitka pri Moháči v roku 1687 znamenala oslobodenie slovanskej časti Uhorska a v roku 1688 bol oslobodený aj Belehrad. V bitke pri Zente v roku 1697 princ Savojský turecké vojsko porazil. O dva roky neskôr bol uzavretý Karlovecký mier medzi protitureckou koalíciou a Osmanskou ríšou. Uhorsko bolo oslobodené. Ešte pred ukončením vojny s Osmanmi sa cisárske vojská vysporiadali aj s Tokoliho armádou. V roku 1684 náhle zaútočili na kurucký tábor pri Prešove a o mesiac neskôr dobyli aj hrad Zborov. Ten na príkaz cisára za pomoci strelného prachu vyhodili do povetria. V povstaleckých vojskách bojovali najatí hajdúsi, známi svojou odvahou, vojenským umením a ukrutnosťou. Svoje bojové umenie nadobudli v dobách, keď sa dávali najímať na pasenie dobytka. Zaň museli aj zodpovedať, preto ho museli ubrániť. Vedeli sa dobre orientovať v teréne, ale najmä prežiť bez prostriedkov a pomoci pod holým nebom. Potlačením Rákociho posledného povstania boli tieto vojská rozpustené a bývalí hajdúsi sa potulovali krajinou nebezpečne v skupinách považujúc sa za slobodníkov. Živili sa príležitostnou prácou alebo krádežami. Napriek snahám stoličných pánov ba aj samotného Viedenského dvora odmietali vykonávať panstvom pridelené roboty alebo sa usadiť na opustených poddanských usadlostiach. Preto v roku 1703 nariadil panovník tulákov a ľudí slobodného zamestnania predstavujúcich budúcu hrozbu pre krajinu zlapať do vojenských oddielov. Vlna stavovského odporu ale naďalej pretrvávala. Vojna s Osmanskou ríšou a domácimi povstalcami (kurucmi) veľmi oslabilu kráľovskú pokladnicu, čo sa neprejavilo len na

technickom stave baní a hút, ale aj na nespokojnosti komorských robotníkov. Stavovské povstania vyhrotili krízu rozpadajúceho sa feudalizmu. Tie mali priamy vplyv na obrovskú chudobu poddaných, lebo okrem urbárnych povinností voči zemepánom museli vydržiavať rovnako kurucké aj cisárske vojská, podľa toho ktorá strana dané územie obsadila. Po roku 1708 museli zadĺžené osady a mestá splácať svoje dlhy kráľovi vo forme kontribútov, čím sa zvyšoval tlak na poddaných lebo rástli aj ceny potravín. Poddaní sa preto uchýľovali k hromadným útekom.

Obr. 14. Uhorsko a jeho župné rozdelenie aj so Slovenskom a časťou Rumunska a Slovinska. Zvolenská veľkožupa (stolica) je už rozdelená do troch samostatných ako Zvolenská, Turčianska a Liptovská župa.

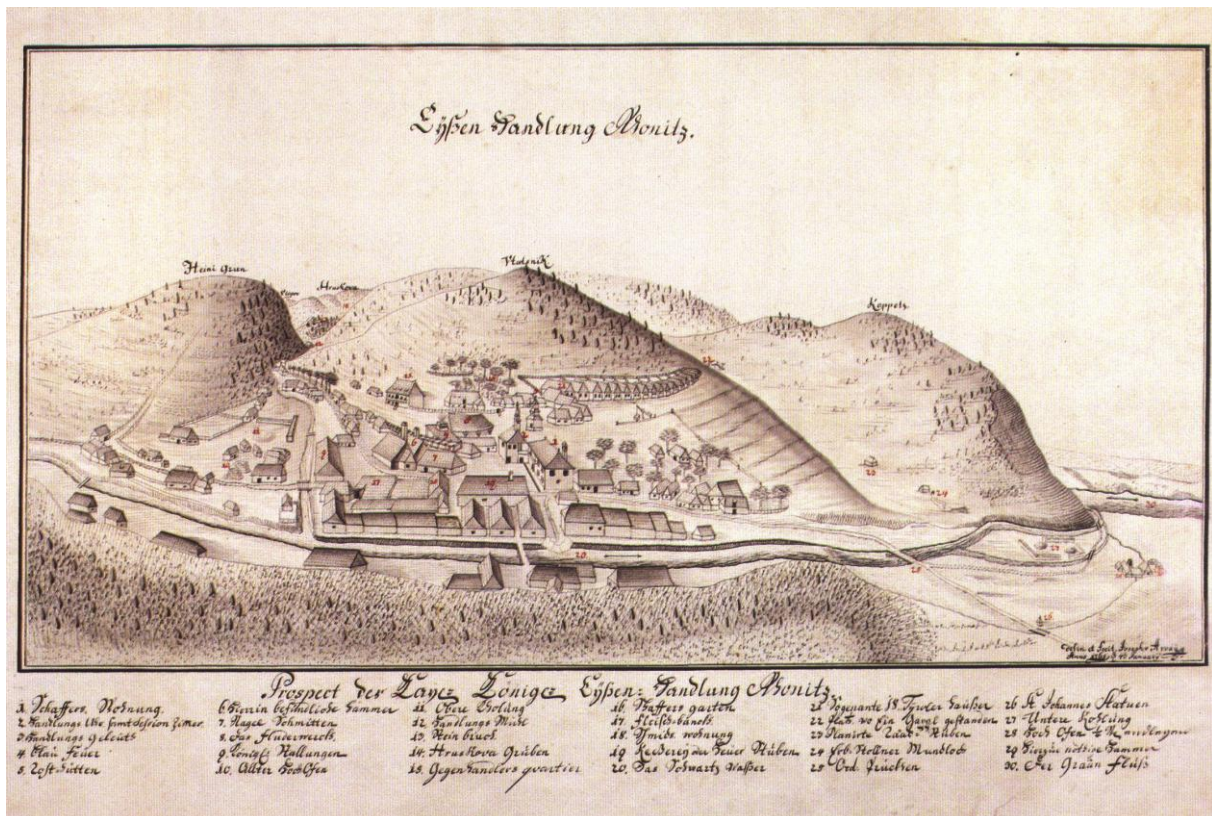
Obr. 15. Mapa raného Uhorského štátu z r. 1664.

Hronecká huta v majetku eráru.

Začiatkom 18. storočia je v Uhorsku všeobecný nedostatok dreva. To spôsobuje nedostatok železa a jeho výrobkov na trhu, čím trpí aj samotná bankská komora. Na Slovensku sa v tom čase značné množstvo železa spotrebovalo na výrobu roľníckeho náradia ako pluhy, kosačky a motyky. Železiarske polotovary nakupovali vo veľkom všetky významné mestá pre svojich remeselníkov a kováčske dielne, zámočnícke a zbrojárske cechy. Najväčšiu spotrebu mala bankská komora. Okrem železných dlát a kladív, krompáčov v množstve až 3 000 kusov ročne spotrebovala veľké množstvo tyčového železa a pásoviny na rôzne okutia technických zariadení v baniach, najmä kovaných obutí drvičov rudy tzv. stupových papuč. V okolí Banskej Štiavnice vtedy pracovalo až 3 000 baníkov, v Kremnici približne 1 500 a v okolí Banskej Bystrice asi 1 000 baníkov. V roku 1666 sa v Hronci uvádza pri príležitosti zdražovania cien železa až 37 druhov železných výrobkov. Napríklad Kremnica požadovala vyrobiť až 1300 kusov papuč o váhe 500 ton ročne.

Konečná prestavba železiarne začala v roku 1736 a to so stavbou frúdlí až po mŕtve rameno Čierneho Hrona. To poslúžilo ako odpadový kanál vodného náhonu, čím sa výškový rozdiel zvýšil o jeden meter. Objekt starého

vykúvacieho hámra zostal v činnosti ako klinčiareň alebo údržbarska kováčska dielňa. Novú železiareň s dvojicou slovenských pecí, pražiacimi pecami a vykúvacími hámrami komora postavila na rovnej a priestrannej ploche bývalej haldy na terajšom námestí. Tu bolo možné využiť väčší spád vody a preto použiť vodné kolesá s väčším priemerom, čím sa zvýšil ich výkon. Podľa dochovaného materiálu boli v hute štyri vodné kolesá.

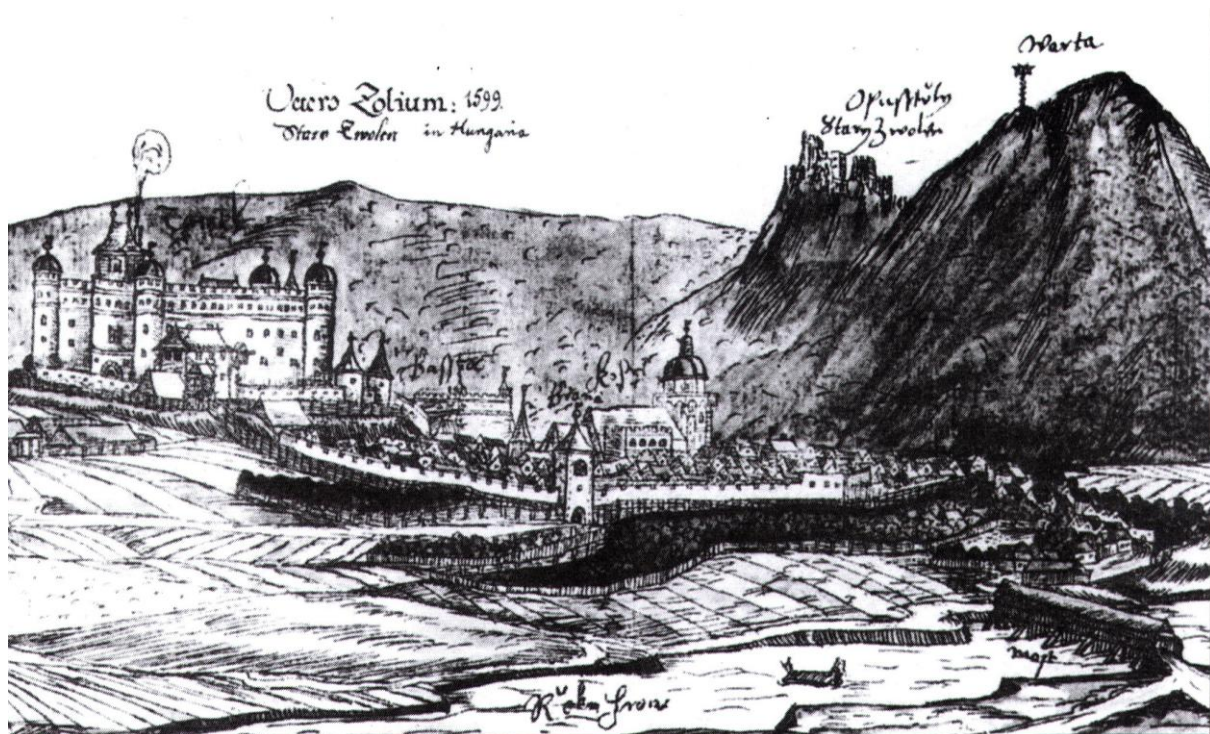
Obr. 16. Veduta Hroneckého handla z roku 1765. byt šafára 1, komorské hodiny a zasadačka 2, komorská zvonica 3, taviace pece dúchačky 4, pražiacie pece 5, hámor 6, klinčiareň 7, vodný náhon 8, maštale pre erárne ťažné kone 9, zrušená vysoká pec 10, horné uhliastvo (žabiareň) 11, komorský mlyn 12, kameňolom 13, baňa v Hruškove 14, byt kontrolóra 15, šafárova záhrada 16, bitúnok 17, byt kováča 18, banická izba 19, Čierny Hron 20, tirolské domjčeky baníkov 21, konský gápel bane pod Vtáčnikom 22, plánovaná kolesáreň 23, ústie dedičnej štvólne bane pod Vtáčnikom 24, most 25, socha sv. Jána 26, dolné uhliarstvo (dnešný drevosklad štátnych lesov) 27, nová vysoká pec za Hroncom 28, hámor 29, rieka Hron na sútoku s Čiernym Hronom nazývaný Chvatimech 30.

Zvolenská stolica

Obdobie renesancie sa nesie v zakladaní nových špecializovaných osád zameraných výhradne na ťažbu a spracovanie nerastných surovín. Bohatí ťažiarci postupne zakladajú nové obchodné strediská so železom ako Jarabá, Hronec, Moštenica, Tri Vody, Halny a rozširujú svoje strediská o ďalšie drevorubačské a uhliarske osady. Pristáhovalci pochádzajúci zo západnej časti monarchie prinášali aj nové vedomosti získané z vyspelých susedných štátov. Mnohé

Lubietová má 102 prevažne zrubových domov a približne 700 obyvateľov. Začiatkom 18. storočia je hustota obyvateľstva v poddanských osadách Lupčianskeho panstva nasledovná. Horná Lehota 75 domácností, Valaská 32, Predajná a Lopej 22, Jasenie 21, Dolná Lehota 18, Ráztoka 16 a Dubová, Nemecká a Zámostie po 14 domácností. Spolu 110 domácností z toho 7 bez pôdy. Spolu približne 1200 obyvateľov. V súpise Čiernohronských osád z roku 1424 sa osady ešte nenachádzajú, lebo klčoviská boli vtedy riedko obývané v chotári osady Valaská na Lupčianskom panstve. Osady Čierny Hronec, Beňuš, Kamenisté, Osrblie sa objavujú ako drevárske okrsky roku 1607. Na začiatku 18. storočia je na Handľoch spolu 101 domov, z toho 49 na Čiernom Hrone, rok po vypálení rebelmi. Koncom 18. storočia na Bielych Handľoch žilo približne 500 a Čiernych Handľoch 350 osadníkov.

Obr. 18. Mesto Zvolen v r. 1599 s novým zámkom (vľavo) aj Pustým hradom (vpravo hore) od severozápadu. Vpredu dole rieka Hron s krytým mostom a plťou.

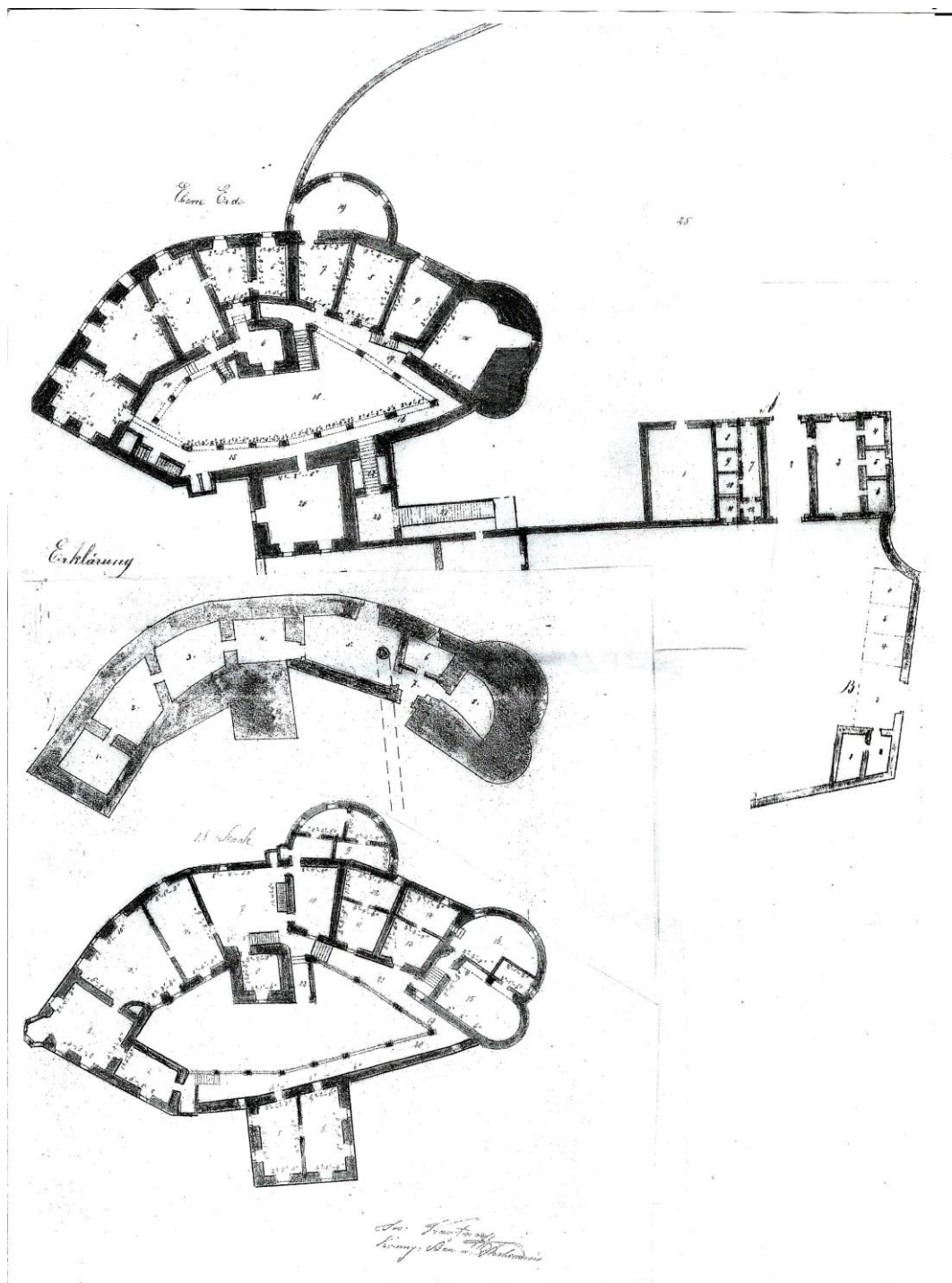
Lupčianske panstvo

Od roku 1572 kráľ Maximilián Habsburský dal hrad a prislúchajúce panstvo do užívania Pavlovi Rubigallovi. Ten vylepšil opevnenie hradu mohutnou južnou vežou, ktorá prispela k jeho obrane v roku 1605 keď sa ho pokúsilo neúspešne dobiť mnohotisícové **bočkayovské** vojsko. V roku 1662 získal hrad palatín František Vesselényi ktorý hrad rozšíril o predhradie a Lupčianske panstvo zaľudnil na dve poddanské mestečká a 20 osád. Postupne do procesu pozvoľného osídľovania Lupčianskeho panstva prevažne valachmi a pastiermi vstúpila banská komora ako kráľovský erár zakladaním banských, hutníckych

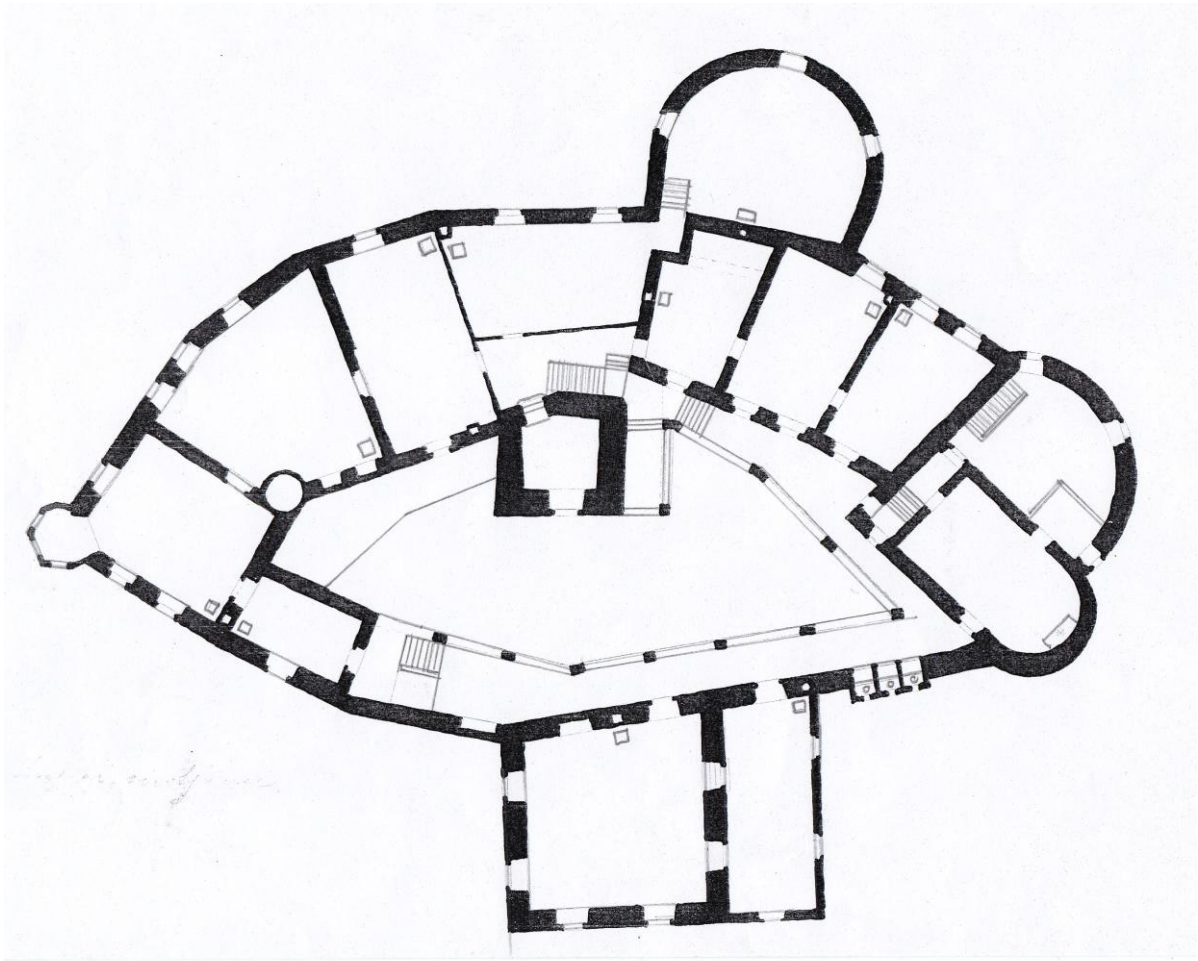
a drevársko–uhliarskych komorských osád. Tým sa pomerne málo osídlená oblasť zložená zo slobodníkov a mešťanov (obývajúcich mestá a mestečká), ako aj ich poddaných a poddaných Ľupčianskeho panstva osídľovala kráľovskými robotníkmi. Koniec večným teritoriálnym sporom prinieslo povýšenie mesta Brezna za slobodné kráľovské mesto. Neskôr kráľ Leopold I. v roku 1676 pripojil k mestu aj hory zabraté palatínom Weselényim pre Muránske panstvo. Oficiálne, no často neuznávané hranice Ľupčianskeho panstva a slobodného kráľovského mesta Brezna pretínali rieku Hron medzi Breznom a Valaskou, poslednou osadou Ľupčianskeho panstva v miestach zvaných Banisko. Odtiaľ viedla cez vrch do údolia Čierneho Hrona a v osade Kisgáram (Hronec) smerovala proti toku potoka Zahenbach (Osrblianka) na juh, kde hraničila s mestom Ľubietová. Kisgáram bol hraničnou osadou mesta Brezna, Ľubietovej, Ľupčianskeho panstva a kráľovským lesom, v ktorom neskôr banská komora začala osídľovať handelcov. Aby Ľupčianske feudálne panstvo malo väčší úžitok z lesnej pôdy, ktorá postupne strácala význam kráľovskej zvernice, umožňovalo novým kolonistom osídľovanie. Zakladateľom nových osád poskytovalo úľavy na daniach na niekoľko rokov. Tak vznikli osady Horná a Dolná Lehota. Pastierske osídľovanie a voľný chov dobytká v prevažne lesnatej oblasti mali na stav lesov ničivý vplyv, najmä vyklčovanie ale aj vypaľovanie lesov. Lesy už prestali byť chránené ako kráľovská zvernica a ich význam vzrástol ako zásobáreň drevnej hmoty pre banskú komoru.

Po odhalení Vesselényiho sprisahania je hrad a celé panstvo po roku 1667 pridelené kráľovskej komore a panstvo ďalej spravovali kasteláni dosadení Viedenskou dvorskou komorou. Hradné panstvo stratilo vojenský význam a pravdepodobne nemalo ani početnú vojenskú posádku, preto ho v roku 1678 ľahko obsadili a vyplienili povstalecké vojská Imricha Tokolyho. Aj keď ho cisárske vojsko znovu obsadilo, v roku 1703 je následne hrad dobytý povstaleckým vojskom Františka Rákocsiho II. Potlačením povstania v roku 1708 hradné panstvo s hradom Ľupča opäť pripadlo komore. Po revolúcii 1848 sa situácia v Uhorsku rýchlo mení. Ľupčianske panstvo formálne zaniklo oveľa skôr a to po Vešelényiho sprisahaní proti panovníkovi v roku 1667, keď hrad a celé panstvo prebrala pod svoju správu komora. Komorské panstvo spravovali najmä nemecký kasteláni až do oficiálneho zrušenia poddanstva. Po komasácii pôvodné rozsiahle územie panstva rozdelili na erárnu, panskú a poddanskú pôdu. V podstate celistvú mapu panstva rozdelila hustá sieť urbárnych chotárov bývalých poddanských osád. Pôda sa musela čiastočne vykúpiť a zbytkovú pôdu mohli odkúpiť aj bývalý bezzemkovia nazývaný želiari. Tak sa z poddaných stali roľníci platiaci štátu riadne dane bez povinnosti robotovania a odovzdávania dežmy svojmu zemepánovi. Hrad v Ľupči pripadol komore no v roku 1861 hrad zachvátil požiar. Zhoreli objekty dolného nádvorja so vstupným dreveným schodiskom a tak komora pristúpila v roku 1873 k opravám, pričom dala postaviť súčasné vstupné schodište. V tom čase už bolo rozhodnuté o ďalšom využití hradu ako štátnej sirotinec. Počas opráv pristavili

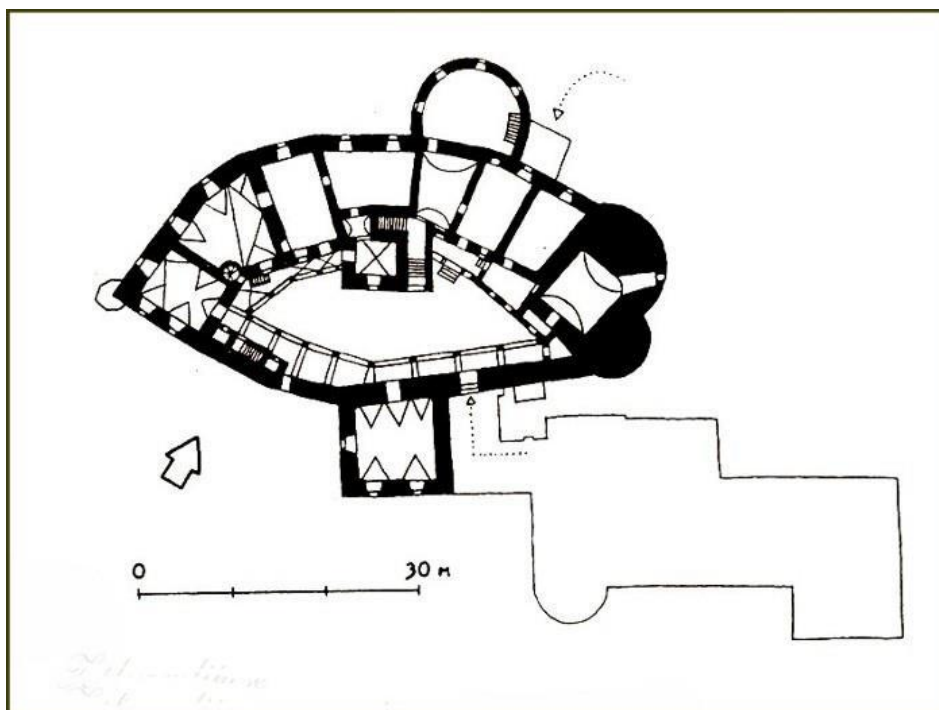
neogotické vstupné krídlo v roku 1883 tzv. Gizelin dom a v rokoch 1886 – 1887 rozšírili areál hradu o južné predhradie pre výchovný ústav a neskorší sirotinec. Počas 2. svetovej vojny je tu zriadený internačný tábor nakoľko opevnené podhradie tomuto účelu plne vyhovovalo. Za krátky čas tu zriadili Štátne železiarne Podbrezová internátnu učňovskú školu.

Obr. 19. plán hradu Lupca. Hore – prízemie s nádvorím a vstupným, dreveným schodiskom. V podzradí zbúraní stavba s priechdnou bránou a celkom vpravo súčasná vstupná brána v priestore neskôr postaveného Gizelinho traktu. V strede – pivničné priestory so studňou a podzemnou chodbou. Dole – prvé poschodie s kaplnkou a zakristiou (celkom vpravo).

Obr. 20. Plán hradu Lupča z r. 1573 doplnený o vykurovacie pece, komíny a prevéty ešte bez prístavby Gizelinho traktu s novým vstupným schodiskom. Dispozícia II. Poschodia.

Obr. 21. Plán hradu Lupča (prízemia) s obrysmi plánovanej prístavby Gizelinho domu a vstupného schodiska.

Komora ako správny aparát erárnych podnikov patriacim kráľovi

Centralizáciu banských podnikov podriadených kráľovi uskutočňuje Maximilián II. (1571) vo svojom banskom poriadku. Ten vyňal banskú činnosť spod právomoci banských miest a posilnil vplyv eráru na úkor súkromných ťažiarov. Maximilián vydal v roku 1573 tlačený banský poriadok (Bergordnung). Podľa neho stál na čele banskej správy Bratislavskej komory štiavnický gróf, kremnický podgróf a banskobystrický správca. Erár tak získava v mestách a banských či hutných podnikoch väčšinové účastiny a v konečnom dôsledku ich získava úplne. Komora postupne prenajíma železiarske podniky vo vlastníctve ťažiarov alebo banských miest. Skupovaním akcií postupne ovláda majoritu ich majetku a postupne sa stávajú erárnymi. Tak sa erárnym železiarskym podnikom stáva Ponická Huta v roku 1496, Moštenica (1503), huta v Ľubietovej (1556), železiareň v Hronci (1580) a huta v Tisovci (1611). Banský poriadok nariad'oval zriadenie hlavného komorského grófa pre baníctvo, hutníctvo, mincovníctvo ale aj lesníctvo a všetko čo s baníctvom súviselo v siedmich stredoslovenských banských mestách. Pod jeho správu patrili aj získané panstvá a zámky. Medzi povinnosti grófa patrila aj protiturecká obrana banských miest keď mal poskytnúť niekoľkotisícovú domobranu baníkov.

Hronecký komplex a priemyselná revolúcia

V hroneckom erári pracovali slobodní robotníci. Výnimkou bol kováč v postavení výrobcu náradia alebo rôznych súčiastok. Tu išlo výlučne o cechové remeslo. Tovarišov a učňov zamestnával majster kováč. Takým bol cech handelských a mestských kováčov a kolárov. Podľa artikuly z roku 1617 do cechu patrili aj opravári náradia v hámroch. Nepatrili sem ale kováči hámrov nazývaní hámorníci. V roku 1763 pracovalo v hroneckej železodielni 22 haviarov v bani Hrušková, 4 haviari v bani Danišová a 4 v Hiadli. Pre hutu pracovalo aj 20 uhliarov, 4 taviči pri dymačkách, 2 hámorní kováči a 1 roztlíkač rudy. Ďalej tu pracoval jeden majster tesár s tromi pomocnými tovarišmi, dvaja strážnici a jeden dozorca dopravy. Vysoká pec v Novej Maši poníže Hroneckej huty a hámra zamestnávala jedného majstra-taviča, dvoch tovarišov, štyroch formovačov, troch čističov liatiny, jedného drviča rudy v stupach a dvanásť hámorných kováčov v cánovom hámre. Ďalej tu pracovali traja strážnici. V stave zamestnancov Hroneckej huty boli aj štyria robotníci pracujúci na pile v Štiavničke. Potrebnú surovinu ťažili baníci, palivové drevo hotovili v okolitých lesoch drevorubači a z dreva v milieroch niekoľko dní pálili drevné uhlie najchudobnejší uhliari. Boli to všetko slobodní ľudia, nemali žiadne povinnosti voči feudálnej vrchnosti okrem hrdelných prečinov. Do 18. storočia ich komora oslobodila od vojenčiny. Pracovali za úkol, alebo časovú mzdu. Mohli vlastniť dom a od komory dostávali do užívania pôdu. Komora svojich robotníkov musela zásobovať základnými potravinovými článkami, ktoré sami nemohli pre zamestnanie a pre nedostatok pôdy v horských prostrediach

dopestovať pre svoju výživu. Rovnako pre nich nakupovala komora kamennú soľ alebo loj na svietenie v baniach a hutách. Nad uvedenými robotníkmi a majstrami bol kontrolór a samozrejme šafár. Jeho pozícia voči robotníctvu bola najvyššia, pre komoru išlo o osobu vykonávajúcu ich príkazy a nariadenia, za ktoré aj zodpovedal. Išlo vlastne o správcu erárneho majetku. Tak sa stalo, že šafárovi chýbajúce drevné uhlie zistené pri kontrole účtovníctva dali k náhrade v plnej výške. Táto mu bola aj niekoľko rokov strhávaná z riadneho platu. Súčasťou Hroneckej železiarne boli aj pracovníci už spomenutej údržbárskej kováčskej dielne s jedným majstrom kováčom a dvoma tovarišmi. Zamestnancami neboli ani deviaty robotníci a majster klinčiarny. Platili len ročný nájom eráru za prevádzkové budovy. Drevné uhlie a surové železo si nakupovali sami. Huta v Hronci pracovala približne v 32 týždennej prevádzke, potom pre nedostatok vody stála.

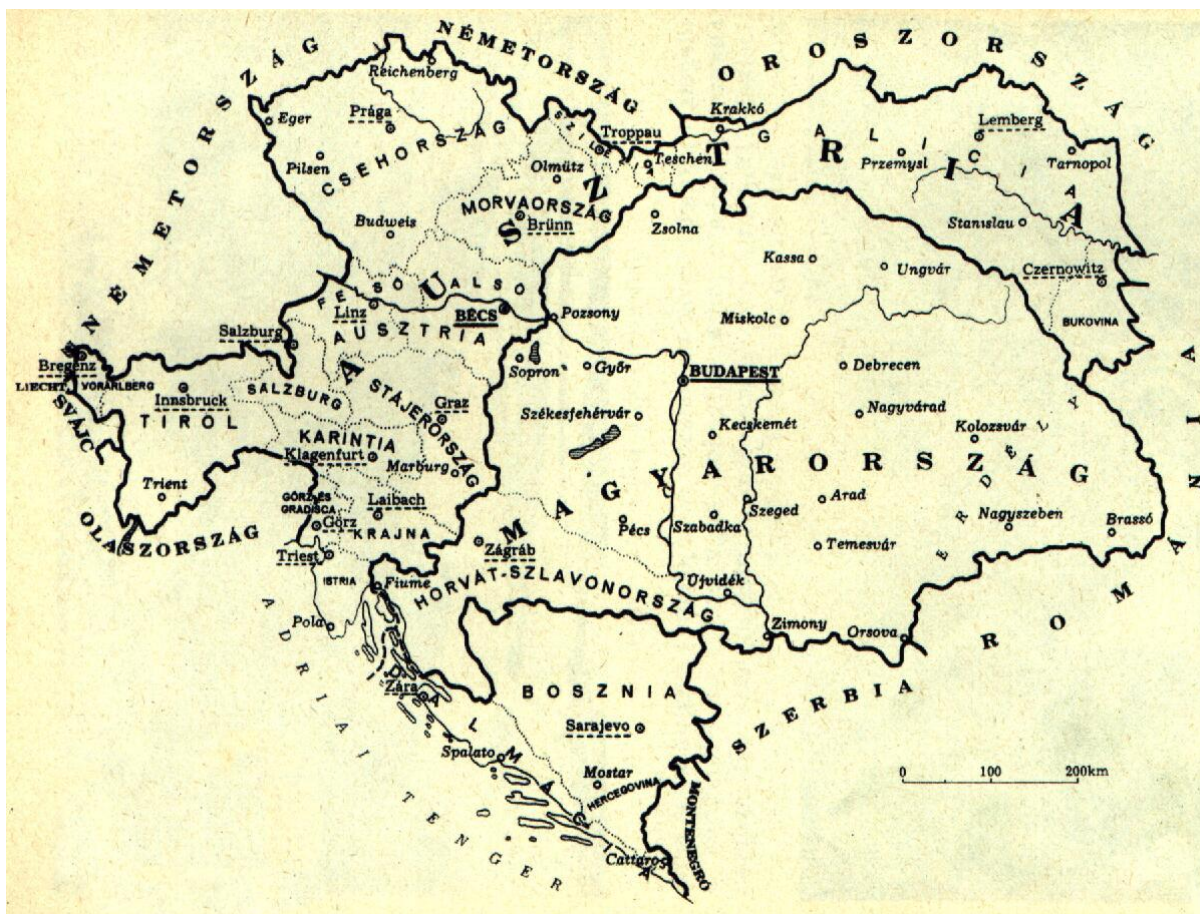
1848 – 1918

Najvýznamnejšie svetové objavy

V roku 1848 vynášiel nemecký inžinier Daelen univerzálnu valcovaciu stolicu určenú pre valcovanie najrôznejších oceľových profilov. O rok neskôr si patentuje nárazové pneumatické kladivá a vŕtačky Američan Couch. S použitím Bossovho kompresoru sa stali neodmysliteľnými pomocníkmi v baniach a lomoch. Angličan Francis v Amerike zhotovil vodnú radiálnu pretlakovú turbínu, ktorá sa stala v priemyselnej revolúcii najrozšírenejším vodným motorom pre pohon strojov a výrobných zariadení nahradzujúcim vodné koleso. V roku 1851 v Amerike zahajujú továrenskú veľkovýrobu šijacích strojov značky Singer. Vo Francúzku sa na oblohe objavuje vzducholod' poháňaná parným strojom s vrtľou. Po roku 1859 sa k osvetľovaniu domácností začínajú používať petrolejové lampy. Na trhu sa objavuje petrolej, produkt rafinácie ropy, ktorý začal vytláčať repkový olej. V roku 1855 navrhuje Francúz Lamblot do betónu oceľovú výstuž a rodí sa železobetón. Angličan Bessemer zavádza na výrobu kujnej ocele konvertor v ktorom sa za pomoci stlačeného vzduchu spaľuje nežiadúci uhlík, mangán a kremík. Ide o ďalší prevratný objav v hutníctve. Prevratným objavom bola aj regeneračná taviaca pec nemeckých bratov Siemensovcov. Angličan Cowper vynášiel v roku 1857 spaľovanie kychtových plynov z vysokých pecí v ohrievačoch vetra, čím sa opäť zhospodárnila vysokopecná prevádzka. V Nemecku zostrojili prvú neónovú trubicu, vo Francúzku olovený akumulátor. V 60 rokoch 19. storočia skonštruoval Belgičan Lenoir spaľovací dvojtaktný motor na svietiplyn, neskôr ho doplnil karburátorom. Vyvrcholením jeho činnosti bol automobil poháňaný

výbušným motorom na petrolejové pary. Siemensovu regeneračnú pec v roku 1864 zdokonalil Francúz Martin o nístej určenú na výrobu ocele. Vo Francúzku sa neustále zdokonaľuje velociped a v roku 1865 už jeho konštrukcia obsahuje gumové kolesá a pedále. Švédsky vynálezca Alfred Nobel získal patent na dynamit a rozbušku. Ruský vynálezca Lodygin zostrojil v roku 1872 prvú žiarovku z uhlíkovým vláknom. Po jej patentovaní elektricky osvetlil ulice v Petrohrade. V roku 1875 Nemecký Linde zostrojil prístroj na výrobu kvapalného vzduchu. O dva roky neskôr vynášiel čpavkový kompresor používaný aj dnes v chladiarenskej technike. Američan Alexander Bell v roku 1876 patentoval svoj telefón. V tom istom roku v Nemecku vynášiel vynálezca Otto spolu s Langenom štvortaktný spaľovací motor na svietiplyn. V Nemecku konštruuje Siemens elektrickú oblúkovú pec a v roku 1879 aj prvú elektrickú lokomotívu. O niekoľko rokov jeho firma elektrifikuje železničnú trať z Berlína do Lichterfeldu. V tom istom roku Edison zostrojil svoju elektrickú vákuovú žiarovku. Angličan Lawson skonštruoval bicykel dnešnej konštrukcie s reťazovým prevodom na zadné koleso. V Amerike a Anglicku sú postavené prvé vodné elektrárne s Francisciho turbínami výhradne na osvetlenie objektov prvými žiarovkami. V roku 1882 Edison v New Yorku postavil prvú parnú elektrárňu s elektrickým rozvodom verejného osvetlenia a domácností. Pri elektrifikácii mesta konštruuje a zavádza do praxe žiarovkové objímky, vypínače, poistky, elektromer a izolované káble. V rovnakom čase sa prudko rozvíja elektrifikácia v Európe. Francúzi zriaďujú aj diaľkové vedenie elektriny na vzdialenosť temer 60 km. Rus Benardos vynášiel elektrické oblúkové zváranie. Objav pretlakovej parnej turbíny Angličanom Parsonsom v roku 1884 priniesol prevrat vo výrobe elektrickej energie. Rovnako veľký prínos mal objav Američana Peltona vyrobením rýchlobežnej vodnej turbíny s účinnosťou 90%. V Chicagu sa objavuje prvé trolejové vedenie pre verejnú dopravu a prvý mrakodrap na svete. Aj v Európe sa objavujú prvé elektrifikované koľajové vozidlá nazývané električky. Nemecký Benz v roku 1885 zostrojil svoj pomalobežný benzínový motor s elektrickým zapalovaním a použil ho na pohon svojej trojkolky aj motorovej lode. Jeho krajan Daimler v rovnakom čase zkonštruoval svoj rýchlobežný spaľovací benzínový motor s vysokou kompresiou. Svoj motor inštaloval do prvého motocykla, automobilu aj motorového člna. Američan Maxim skonštruoval priekopnícky guľomet využívajúci spätný ráz strely k ďalšiemu nabitíu. Nemecký Mauser zas vynášiel svoju opakovaciu pušku so záverom a zásobníkom nábojov. Ďalší nemecký konštruktér Mannesmann vynášiel výrobu bezšvíkových oceľových rúr šikmým nastavením valcov čím získal rotáciu valcovaného materiálu. V nasledujúcich rokoch objavuje Američan Tesla točivé magnetické pole a mnoho ďalších vynálezov v elektrotechnike a konštruuje prvé viacfázové generátory transformátory a ich diaľkový prenos elektriny s menšími stratami na veľké vzdialenosti. V roku 1887 v Nemecku vyrába Bosch magnetové zapalovanie pre rozvíjajúce sa spaľovacie motory. Kuzminskij v Rusku vynášiel plinovú radiálnu

turbínu, ktorá oveľa neskôr spôsobila prevrat v pohonných jednotkách lietadiel. V tejto dobe sa neúspešne testovali výhradne ťažké a nepraktické parné stroje. V roku 1888 vo Francúzku rozbiehajú priemyselnú výrobu Daimlerových automobilov. Tesla začína s výrobou elektrických ventilátorov. V roku 1889 stavia Eiffel svoju oceľovú 305 m vysokú vežu v Paríži. V Amerike sa premieta prvý zvukový film. Pre osvetlenie Londýna stavajú parnú elektrárňu nového typu na striedavý prúd. Po roku 1890 sa v Amerike objavujú pásové parné traktory, neskôr už majú benzínový motor. V roku 1891 v Nemecku postavili prvé diaľkové vysokonapäťové vedenie z vodnej elektrárne do 170 km vzdialeného Frankfurtu. Išlo o Teslov transformovaný trojfázový prúd 100/25000 V a späťne z 25 000/100V. Rus Šuchov získava patent na frakčnú destiláciu ropy a získavanie plynu a ostatných ľahkých produktov z nej. V roku 1893 si v Nemecku dáva patentovať Diesel svoj úsporný rovnotlaký spaľovací naftový motor. V Nemecku je po roku 1898 vyrobený prvý autobus s benzínovým motorom. V Anglicku zas parník poháňaný parnou turbínou. Parnú lokomotívu na prehriatu paru skonštruoval Nemecký Schmidt. V roku 1900 stavajú v Paríži podzemnú dráhu nazývanú Metro. Zeppelin v Nemecku začína s výrobou veľkých vzducholodí s pevnou konštrukciou. Zahajuje pravidelnú leteckú prepravu osôb. V priemysle sa začína používať autogén. V Amerike sa rozbehla sériová automobilová výroba. Začiatkom 20. storočia sa začína rozvíjať letecký priemysel. Objavujú sa prvé lietadlá poháňané spaľovacím motorom. Vo svete sa veľké železiarne elektrifikujú a v Nemecku sa uplatňuje koksárenský plyn pri vykurovaní martinských pecí. Ide o tzv. generátorový plyn z nedokonalého spaľovania kamenného uhlia pričom sa uvoľňuje plyn a výsledným produktom je koks používaný ako vysokopecné palivo. V roku 1910 skonštruoval nemecký konštruktér Junkers prvé celokovové lietadlo. Nór Amunsen v roku 1911 ako prvý dosiahol Južný pól. V roku 1912 skonštruoval Kaplan v Brne svoju vrtuľovú turbínu. Nemecký chemik Bergius vynašiel syntetickú výrobu benzínu z uhlia, čo vyriešilo nemecký problém s nedostatkom ropy. V roku 1913 v Rusku zkonštruovali prvé viacmotorové lietadlo. V roku 1914 je na Americkom kontinente po deviatich rokoch výstavby dokončený panamský prieplav. Počas 1. svetovej vojny sa rýchlo zdokonaľuje letecká technika a objavujú sa prvé tanky. V Amerike je uskutočnený prvý rádiový prenos hovorenej reči. V roku 1919 sú uskutočnené transatlantické prelety vzducholodou aj lietadlom.

Obr. 22. Rakúsko - Uhorsko na prelome 19. a 20. storočia.

Hronecký komplex na svojom vrchole

Po buržoáznej revolúcii bol oficiálne odstránený feudalizmus, čím sa vytvorili priaznivé podmienky rozvoja veľkovýroby a upevnenia kapitalizmu aj v Uhorsku. Hrončianska valcovňa plechov pracovala do roku 1852. Pre časté odstávky z dôvodu nedostatku vody pracovala len niekoľko týždňov v roku, preto bolo výrobné zariadenie prenesené do Jakuba pri Banskej Bystrici. Išlo o prevádzku novozriadenej valcovne medených plechov tamojšej medenej huty a hámra. Časť zariadenia sa do roku 1884 aj naďalej v Hronci využívalo na valcovanie jemného polotovaru. Stará časť manufaktúry v Hronci už dožívala a vyžadovala si modernizáciu. V roku 1856 sa preto pristupuje popri dostavbe pudlovne v Brezovej aj k výstavbe novej parostrojnej huti v Hronci. Išlo tu o modernú vysokopecnú hutu s dvojčat'om stĺpových pecí, pražiacimi pecami a vlastným uhliskom (výrobnou dreveného uhlia) a odlievacou halou. V rámci prestavby a rozšírenia železiarskeho komplexu erár stavia aj honosný komorhof ako sídlo prefekta kráľovských železiarní aj s nadštandardnými bytmi pre vysokých úradníkov železiarne. V roku 1876 prechádza z Budapešti účtovné oddelenie priamo do Hronca v počte 7 úradníkov aj s rodinami. Uvoľnený bol pre nich Prajský dom pri maši aj s kanceláriami. Pôvodne v ňom bolo 16 bytových jednotiek s jednou izbou a kuchyňou. Dominantnou výrobou

jednotkou aj naďalej zostala pudlovňa a valcovňa pod Brezovou. Výstavbou honosného Komorhofu powyše Prajského domu a starej Maši sa uvoľnili nadštandardné (panské) byty v starom komorskom dome (Komorhof) pri kostole. Kamenný kostol tvoril v Hronci tiež novostavbu od roku 1826. Následne staručký, drevený postavený v druhej polovici 18. storočia oproti starej hute a hámra na pláci zbúrali. Ten uvoľnil miesto pre stavbu zájazdného hostinca a jeho veľký dvor s hospodárskymi budovami postaveného v roku 1846. Stavba pudlovne pod Brezovou horou (Podbrezovou) a neskôr aj novej parostrojnej Hute v Hronci si vyžadovali zabezpečiť dočasné ubytovanie pre geometrov, technikov a ostatných odborníkov komornogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici a prizvaných odborníkov z ostatnej časti monarchie aj zo zahraničia. Starý hostinec postavený na mieste prvej vysokej pece bol následne prestavaný na bytový dom so štyrmi dvojpriestorovými bytmi.

Zánik Hroneckého komplexu a vznik štátnych železiarní v Brezovej

V roku 1880 došlo k rozdeleniu baníctva a hutníctva. Správu železiarní prebralo nové riaditeľstvo v Budapešti. Podľa nových nariadení mala Podbrezovská valcovňa dokončiť už len existujúce objednávky a výrobu koľajníc definitívne zastaviť. Otázka prestavby a modernizácie celého hutníckeho komplexu sa stala naliehavou. Profesor banskej a hutníckej vysokej školy v Banskej Štiavnici Anton Kerpely podal návrh na reorganizáciu závodu prostredníctvom časopisu Hon. Ten si vláda nakoniec osvojila a navrhovanou rekonštrukciou závodu poverila samotného autora myšlienky. Prestavba prebehla v rokoch 1881 až 1885 a jej výroba sa rozšírila o výrobu čoraz žiadanejších oceľových rúr. K tejto realizácii prispela aj zmena vo výrobnom programe a prestavba železiarní. Po neúspešnom prevádzkovaní menšinovej besemerovej huty v Hronci a pokusoch v Brezovskej pudlovni s plávkovou oceľou v Siemens – Martinskej peci došlo k zrušeniu vysokopečnej výrobe surového železa najskôr v nerentabilnej Ponickéj Hute a v Pohronskej Polhore. Ťažba rudy v okolitých baniach rapídne klesala. Ani prieskumné práce v teréne neprinesli nové nádeje, preto v roku 1882 boli Hrončianske vysoké pece odstavené a v roku 1883 zbúrané. Celý závod je napokon prestavaný na zlievareň kuchynského riadu, strojných súčiastok a osvedčených liatinových rúr. V tomto roku prešla aj správa železiarní z Hronca do Brezovej. Postupne sú odstavované aj ostatné nerentabilné prevádzky. Hámor v Bystrej po požari v roku 1867 viac neobnovili. Hámor v Moštenici pracoval do roku 1878, hámor v Jasení, valcovňa v Osrblianskej doline do roku 1880 a hámor vo Vajskovej do roku 1885. V rámci prestavby hlavného závodu v Brezovej je uvedená do prevádzky prvá valcovňa a ťaháreň oceľových rúr v celom Rakúsko-Uhorsku. Pudlovňa a valcovne prechádzajú už počas prestavby v roku 1885 na parný pohon s výkonom 2 323 HP. Ten nahradil vodný o sile 240 HP. Parný pohon je zavedený

aj v novopostavenej píle na Štiavničke. Nasledujúci rok je dokončená prestavba pudlovne podľa návrhu Kerpelyho. V roku 1886 je Brezová premenovaná na Zoliombrezó. O šesť rokov neskôr má bývalá osada vlastný kostol v neogotickom štýle a elektrické osvetlenie spolu s osadou Lopej. Rekonštrukcia železiarskeho komplexu je zavŕšená presťahovaním mechanickej dielne s dvadsiatkou mechanických kovoobrábacích strojov z hroneckej starej huty do Brezovej a pri valcovni rúr pribudla ešte fittingáreň a zinkovňa. Prístavbou oceliarskej haly s tromi Símens – Martinskými pecami prevládla výroba plávkovej ocele nahrádzajúca výrobu kujného železa v pudlovacích peiach. V roku 1885 je z Hrončianskeho komorného domu prenesený do Podbrezovej aj závodný úrad okrem pokladni. Dňa 26. septembra 1887 o šiestej hodine rannej vypukol požiar v smaltovni Hrončianskej zlievarne. Za pol hodinu zničil celú stavbu aj s uskladneným plechovým riadom. Našťastie bola fabrika poistená a tak škodu 120 000 zlatých poisťovňa uhradila a do 6 týždňov prevádzku obnovili. Železiarne začali opäť prosperovať a to aj vďaka železničnej trati.

Prestavba hroneckej huty na zlievarňu a smaltovňu

Po zrušení jemnej valcovne v priestoroch Hrončianskej maši je tento objekt prestavaný na lisovňu plechového riadu a náradia. Objekt bývalej tokárne a mechanickej dielne s transmisíou poháňanou ešte vodným kolesom a druhý objekt valcovne so samostatným pohonom tiež vodnými kolesami boli prestavané na spoločný transmisný pohon cez prevodovku a zotrvačnik poháňaný Francisovou horizontálnou turbínou umiestnenou v samostatnom vtokovom objekte. Prehlbením odpadového kanála bol dosiahnutý rozdiel hladín 7 m čo pri hĺbosti turbíny 1 m 3 /s predstavoval výkon 100 HP. Aj privádzací horný kanál bol predĺžený od záchytných hrablí nad lúku pod kostolom, kde boli vybudované stavidlá a česlice spolu s haťou. Okrem prestavby Hrončianskej fabрики bolo postavených šesť domčekov pre majstrov za šalandami v kolónii nad zlievarňou. V roku 1883 do Hronca prišlo z Trebušíc v Marmarošskej župe asi 60 osadníkov najmä českej, ale aj maďarskej a nemeckej národnosti, čo si vyžiadalo prestavbu aj bývalých výrobných objektov v obci na byty. Prestavaná bola bývalá stolárska dielňa, bývalá vážnica aj erárny mlyn a pilníkareň neďaleko starej huty. Až v roku 1892 bolo zariadenie strojdielne zv. Mechanik prenesené do Podbrezovej. Časť stolárskej dielne zostala s dominujúcim sústruhom a polovinu objektu prepojili s lisovňou. V nej sa nachádzal kovoobrábací sústruh, brúsky, dierovacie lisy a nožnice na plech. Na poschodí sa nachádzali kancelárie a klampiarska dielňa s bodovými zväračkami. Elektrický prúd s napätím 110 V vyrábalo dynamo poháňané vodnou turbínou. Malá vodná elektráreň poslúžila aj pre osvetlenie ostatných fabrických objektov, najmä zlievarne, úradníckeho domu nazývaný Prajský a samozrejme prefektúry nazývaný Qartir, neskôr Komorhof.

Piesocká valcovňa

Po prestavbe v roku 1859 pribudla vo valcovni pudlovacia pec a v roku 1864 kombinovaná pec na drevoplyn. V 80. rokoch 19. storočia je na pôvodnom náhone prestavaná valcoveň už s vodnou turbínou o výkone 75 kW. Piesocká valcovňa spolu s valcovňou plechu vo Chvatimechu ako jediné z pôvodných železiarskych filiálok Hroneckého komplexu vďaka modernizácii ale aj výhodnej pozícii medzi vysokými pecami v Hronci a Podbrezovskou pudlovňou a valcovňou spojených fabrickou železničkou prežili do ďalšieho storočia. Valcovňa v Piesku sa začala rozširovať o ďalšiu výrobnú prevádzku na zváranie rúr veľkých priemerov vodným plynom prenesenú z Podbrezovej s kapacitou 8000 ton ročne. V rokoch 1902 – 1904 začal sa stavať nový, tzv. Henriho závod mimo jestvujúci hámor, valcovňu a rúrovňu. Išlo o výstavbu zvarovne rúr a kotlov a iných dutých výrobkov vodným plynom. V rokoch 1903 – 1910 tu postavili hydroelektráreň a v roku 1917 je spustená kyslíkareň. Počas I. svetovej vojny závod Piesok vyrábala delostrelecké šrapnely ale aj iné výrobky určené pre armádu.

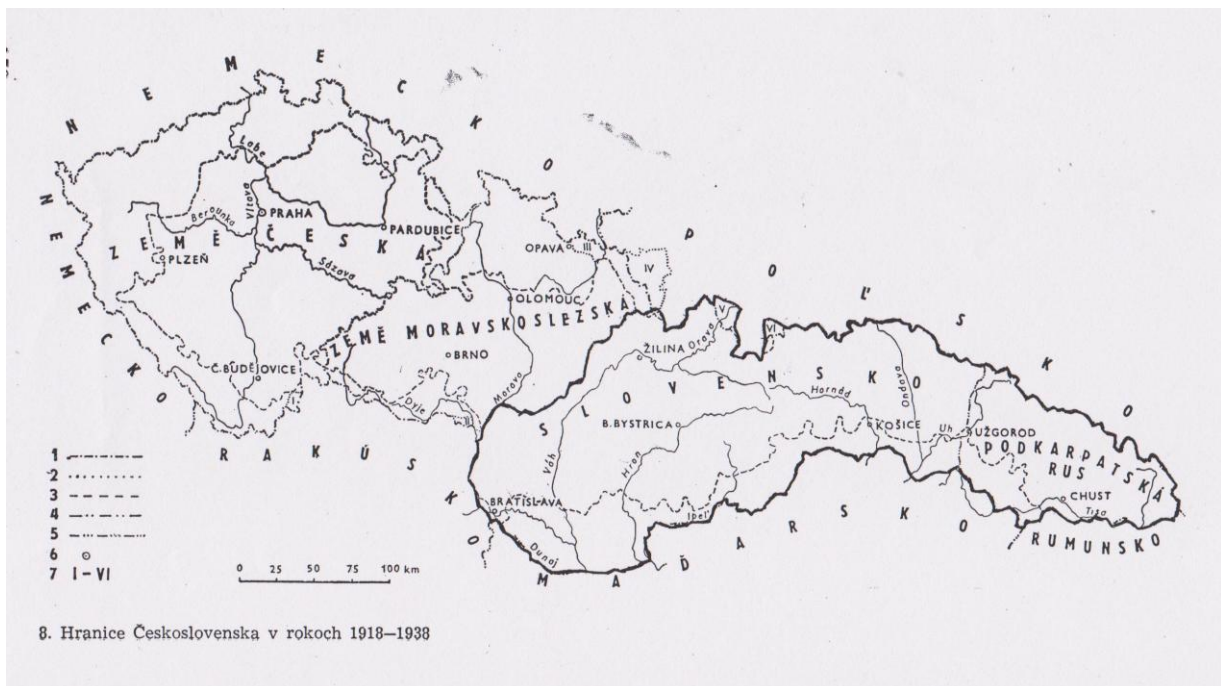
1918 - 1948

Významné svetové objavy a vynálezy

Medzivojnové obdobie sa nieslo prednostne vývojom techniky na zdokonalenie vojenskej techniky vyskúšanej koncom prvej svetovej vojny ako boli lietadlá, tanky a ponorky. Napredovala oznamovacia technika. Na svetovú scénu nastúpil rozhlas. Začala nová éra vedenia moderných vojen za použitia progresívnej techniky. Jazdectvo začala suplovať automobilová doprava a železnice. Druhá svetová vojna priniesla mnoho objavov a vynálezov určených pre vojenské využitie. Angličania vynali radar, prvý počítač na odkódovanie nemeckých šifier, v priebehu vojny nastal nebývalý pokrok v automobilovej, lodnej a leteckej technike. Jednoplošné lietadla nahradili zastaralé dvojplôšníky pričom zvyšovali svoje parametre a rýchlosť až k hranici 600 km/hod a tieto preteky konštruktérov skončili prvým prúdovým lietadlom dosahujúcim rýchlosť 900 km/hod. V Nemecku vyvinuli aj bezpilotné raketové bomby a prvé rakety na kvapalné palivo s kolmým štartom. Aj keď Nemci napredovali vo výskume jadrovej fyziky, napokon Američania tento výskum doviedli do zdárneho konca a prvou a atómovou bombou na svete zhodenou na Hirošimu a druhou na mesto Nagasaki v Japonsku ukončili 2. svetovú vojnu. Zrodil sa atómový vek.

Slovensko ako súčasť prvej ČSR

Po I. Svetovej vojne vyhlasujú v roku 1918 Česi a neskôr aj Slováci samostatnosť. Nasleduje obdobie budovania spoločného demokratického štátu so všetkými znakmi kapitalizmu. Slováci tvorili celé tisícročie súčasť Uhorska podobne ako Česi súčasť Rakúska. Spoločne tvorili mnohonárodný štát Rakúska – Uhorska. Tak fungovala aj cestná, železničná, ba aj obchodná sieť v bývalej monarchii. Po odtrhnutí sa Čechov a Slovákov boli prerušené stáročné väzby na vzájomný obchodný trh a surovinové základne. Slovensko stratilo svojich odberateľov hlavne v Maďarsku, Sedmohradsku a Sliezku. Práve tam viedli železničné trasy v rámci bývalej monarchie. Spoločný štát Čechov a Slovákov mal v podstate podobný výrobný program, ktorý nemal kam vyvážať. Rovnaký problém nastal aj s dovozom surovín a výrobných prostriedkov. Z týchto dôvodov temer okamžite nastala v ČSR hospodárska kríza. Rozdelenie monarchie malo za následok rozdelenie trhov ale aj zásobovacích centier. V rámci získania odbytu svojich výrobkov začal český priemysel likvidovať slovenské fabriky. Československý železiarsky kartel mal za cieľ postupne zlikvidovať všetky jestvujúce slovenské železiarne ich odkúpením alebo znevýhodnením. Tak zanikli veľké železiarske spoločnosti ako

Obr. 23. Mapa prvej Československej republiky v rokoch 1918 - 1938

Rimamuránska, Coburgova zvolenský Union a v pláne boli aj Podbrezovské štátne železiarne. Tu navrhovali odkúpenie od štátu, aby získali jeho výrobnú kôtu v prospech českých železiární a následne by podnik pre nerentabilitu zatvorili. Po čiastočnom zdaní domácej hospodárskej krízy nastáva oveľa

ničivejšia celosvetová kríza, ktorú prerušila krátka predvojnová zbrojná konjunktúra. Spoločný demokratický štát Čechov a Slovákov vydržal len dvadsať rokov. Pre Slovákov sa nenaplnili túžby deklarované v rokoch vzniku spoločného štátu a temer okamžite sa prejavilo ich hospodárske a politické znevýhodňovanie. V predvečer rozpútania druhej svetovej vojny, preto s podporou hitlerovského Nemecka vzniká v roku 1939 Slovenský štát ako satelit tretej ríše s rozlohou 38-tisíc štvorcových kilometrov, na ktorom žilo viac ako dva a pol milióna obyvateľov rôznej národnosti, pričom Slováci tvorili 85%. Štát bol následne administratívne rozdelený do šiestich žúp a šesťdesiatjeden okresov. Zaregistrovaných bolo 2 659 administratívnych obcí. V zmysle novej ústavy mal štát republikánsku formu, no riadne demokratické voľby sa nikdy neuskutočnili a nových poslancov parlamentu menoval vtedajší prezident podľa vzoru Hitlera ako diktátor. Aj voľby do obecných zastupiteľstiev obsadzovali členovia ľudáckej štátostrany podľa vzoru Nemecka. Členstvo v Hlinkovej strane sa stalo podmienkou v profesionálnom uplatnení podľa fašistických vzorov. V úradnom styku sa stal dominantným pozdrav Na stráž! Hospodárstvo Slovenska na základe ochranej zmluvy je úplne podriadené Nemecku a ním plánovaného európskeho hospodárskeho veľkopriestoru tretej ríše. Vďaka vojnovým udalostiam rástla konjunktúra, čím sa na Slovensku rapídne znížila nezamestnanosť (pred vznikom Slovenského štátu až 60. tis.) a obyvatelia všeobecne pociťovali zlepšenie v sociálnej sfére a ekonomiky štátu oproti ČSR. V Slovenskom štáte sa rozbehla aj investičná výstavba. Počas vojnových rokov pribudlo na Slovensku 95 km železničných tratí spolu s novými stanicami, 287 km ciest, rozbehla sa výstavba vodných elektrární na Váhu a elektrifikácia Slovenska o ďalších 800 obcí. Rozšírila sa aj telefónna a telegrafná sieť o 11 tisíc km. Nevýhodou satelitného štátu bolo totálne ovládnutie ekonomiky nemeckými bankami a priemyslom. Stalo sa tak aj vďaka predvojnovému prepojeniu slovenského priemyslu s českým kapitálom, ktorý po vyhlásení Protektorátu Čiech a Moravy prevzalo Nemecko. Ku koncu vojny už vyčerpané Nemecko nevládalo platiť za dovezený tovar ani ho hrať vlastným exportom a tak vznikal voči Slovensku obrovský dlh v hodnote 11 mld. slovenských korún. Počas ústupových bojov už Nemecko nenakupovalo, ale rabovalo od potravín po zariadenie fabrík a odvážalo všetko užitočné do Nemecka. Po oslobodení prešla pôvodná štátna správa do riadiacich štruktúr samosprávy v podobe národných výborov. Slovenský štát definitívne zanikol v apríli 1945. Následne bola obnovená ČSR a exilová vláda sa vrátila na Pražský hrad. Po oslobodení východnej a strednej Európy Sovietmi sa náhle mení aj politické zmýšľanie. Zdrvivúce hospodárske krízy a s nimi spojená veľká nezamestnanosť nahrávali komunistom v rozvracaní demokratického zriadenia v obnovenej ČSR, čomu prispievali aj samotní Sovieti v pozícii našich osloboditeľov od fašistov. Povojnový vývoj už usmerňovala komunistická strana predloženým konceptom Košického vládneho programu. V roku 1945 ho navrhnutí členovia povojnovej vlády podpísali. Medzi jej body patrila obnova vojnou zničeného štátu

a pozemková reforma, rovnoprávnosť Čechov a Slovákov, stíhanie kolaborantov a odsun Nemcov a Maďarov z ČSR. Program sa ďalej zaoberal aj znárodnením strategických podnikov a zriadením národných správ. Revolučné nálady robotníckej triedy už signalizovali opätovný zánik spoločného štátu podľa Masarykovho modelu a vznik nového federatívneho, zvýrazňujúceho ústavnú rovnoprávnosť dvoch národov, bohužiaľ už veľmi vzdialeného od demokratického systému. V roku 1948 generálnou stávkou sa do vedenia štátu dostávajú komunisti a Československá vláda podáva demisiu.

Správny aparát

Demokratické zriadenie prvej ČSR umožnilo Slovákom určitú slobodu sebaurčenia, no dejiny sa opakovali a preto opäť nebola dodržaná triedna ani národnostná rovnoprávnosť. Štátny aparát obsadzovali českí úradníci, spravidla z trestu povyšovaní do vyšších funkcií na chudobnejšie a zaostalejšie Slovensko. Neformálnym úradným jazykom sa stala čeština. Aj v priemysle sa robili jednostranné rozhodnutia znevýhodňujúce Slovensko a Slovákov v rámci spoločného štátu. Nerovné podmienky súťaživosti v podnikaní, vede, turizme ale predovšetkým v politike postupne viedlo Slovákov k temer rovnakej nenávisti k Čechom ako voľakedy k Maďarom. A práve preto sa tento problém vyhrotil na začiatku II. svetovej vojny, keď si slovenskí nacionalisti vďaka nastupujúcemu fašizmu v Európe vymohli autonómiu. Fašizmus ako každá diktatúra nemohla dlho prežiť pre svoj politický no najmä represívny vplyv. Preto po spoločnom boji Slovákov aj Čechov proti fašizmu a pod vplyvom víťaznej mocnosti Sovietskeho zväzu, došlo k opätovnému vzniku druhej ČSR v znamení „čo sme si, to sme si,,

Štátne železiarne Podbrezová.

V roku 1919 prevzal štát pod svoju správu aj železiareň Podbrezová, Tisovec a bane v Rožňave, Štítniku a Železníku. Neskôr k nim pričlenil aj smaltovňu v Hronci predanú od roku 1901 súkromnej firme Bartolomus z Plzne.

Po revolúcii prebral správu okolitých železiarskych fabrík z poverenia Československej vlády, vládny poverenec Adolf Horváth. Ten vypovedal všetkých úradníkov maďarskej národnosti, ktorí odmietli zložiť prísahu vernosti novej republike. Odísť museli aj úradníci s nacionálnou minulosťou voči slovenským kovorobotníkom. Do konca roku 1919 odišlo v prvej skupine 80 Maďarov a nasledujúci rok aj ostatní. Veľká časť robotníkov do Podbrezovej, Piesku a Hronca dochádzalo z neďalekých komorských osád ako Bystrá, Ľubietová, Moštenica, ale aj vzdialenejších lokalít ako boli Staré Hory, ba aj Poniky a Donovaly. Išlo o zmluvných štátnych (komorských) zamestnancov pod penziou, o ktorých prácu sa muselo postarať aj súčasné riaditeľstvo. Práca sa pre nich našla hlavne v Podbrezovských železiarňach. Tí dochádzali na týždňovky

a prespávali v ubytovniach nazývaných šalandy. V apríli 1919 sa uskutočnil v Podbrezovej kongres robotníctva Štátnej železiarne ako aj lesného eráru, aby sa osadnícke práva ustálili. Kongres vtedy urobil rezolúciu v týchto bodoch. Každá jedna osada mala od lesného eráru dostať primerané množstvo pôdy na udržanie rožného statku, tak aj oviec a kôz. Ku každému domu mal byť pridelený kus pôdy ako záhrada pre zeleninu. Každý jeden osobite bývajúcí robotník má dostať aspoň dva jutrá pozemku pod zemiaky, zasiatia obilia a dorobenia sena. Ku každému jednému ohnisku má byť pridelené zdarma 10 pbm palivového dreva. Robotníci Štátnych železiarní majú mať právo k udržaniu jedného páru volov, jednej kravy a päť oviec. Podľa tejto rezolúcie sa v každom okrese utvorí pašienkový výbor. *Takýto zasadal v Hronci dňa 30. júla 1919. V jeho zápisnici je uvedené, že: „ obec Hronec a erár na rok 1919 nasledujúce platné porovnanie uzavreli a lesná správa v chotári obce Hronec sa nachádzajúce hony k užívaniu dali za vydanie pastvy na základe návrhu lesného odborníka za náhradu 667 Kč, 95 hal. ustálil. Povinná je obec Hronec tento obnos behom tridsať dní pri Breznianskom slúžnom úrade zložiť.,,* Následná hospodárska kríza znižuje pracovný týždeň aj zárobky robotníkov v Štátnych železiarňach. Nakoniec je prepustených 800 robotníkov. V roku 1924 je na Horehroní celkovo registrovaných 1202 nezamestnaných.

Štátna smaltovňa a zlieváreň v Hronci

Pre nedostatok uhlia sa v roku 1918 zastavuje výroba vo všetkých slovenských železiarskych podnikoch keď je k štátnym železiarňam v Podbrezovej dňa 1. októbra 1918 pričlenená predtým odpredaná Hrončianska smaltovňa. Na žiadosť samotných robotníkov Hrončianskej smaltovne navrhol Horváth jej spätné odkúpenie a spustenie zastavenej výroby. Prostredníctvom novovzniknutého ministerstva verejných prác nakoniec došlo k uzavretiu dohody a firma Bartolomus spätne odpredala štátu fabriku za 1,7 milióna korún. Plzeňská firma nebola na obchode škodná. Kúpou fabriky na začiatku storočia obmedzila v Hronci konkurenčnú výrobu a odpredajom pozemkov a fabrických objektov sa jej peniaze za kúpu ihneď vrátili, preto opätovný predaj štátu bol pre spoločnosť Bartolomus ziskom. V povojnových rokoch po kolkovaní peňazí tzv. devalvácii je všeobecná drahota a akútny nedostatok múky. Tunajší robotníci ale dobre zarábali a tak podnikali cesty za lacnejšou múkou až na dolnú zem. Nový štát potreboval dostať peniaze do obehu, preto nariadil ich kolkovanie. Vtedy prišlo obyvateľstvo o polovinu svojich úspor. Platy robotníkov v roku 1922 dosahovali 2 000 Kč mesačne čo predstavovalo asi 20 – 48 Kč za 8 hodín práce. Neskôr sa platy znížili spolu s cenami potravín. V rokoch 1922 – 23 je stará zlieváreň prestavaná na zlieváreň strojnej liatiny a nádob. V roku 1927 je zavedená výroba úsporných kuchynských sporákov. Pokračuje aj výroba smaltovaného plechového riadu a náradia v lisovni. V roku 1938 mala fabrika tri prevádzky. Zlieváreň obsahovala svoju formovňu väčších odliatkov, ozubených kolies,

remeníc, stojanov pod stroje a formovňu kanalizačnej a strojnej liatiny v spoločnej hale o rozmeroch 130x15 m s 25 tonovým mostovým žeriavom. V susednej krátkej hale sa nachádzali dve kuplové pece s priemerom 600 a 800 mm s výkonom 2,5 a 4 tony natevanej liatiny za hodinu. V závode sa nachádzala aj formovňa pre učňov, čistiareň pre menšie odliatky a strojovňa. Vo formovni odpadových rúr a strojnej liatiny sa nachádzali formovacie stroje a stroje na jadrá rovných rúr. V drevenom prístrešku sa odpadové liatinové rúry dechtovali a skladovali pred expedíciou. Smaltovňa pozostávala z moriarne a smaltovne základného smaltu aj s vypaľovacou pecou. Ďalšie oddelenie zahrňovalo krycie polevy a ich sušenie a vypaľovanie zvlášť pre liatinový a plechový riad. Samostatná dielňa slúžila pre nanášanie dekoratívnych vzorov striekaním a prípravu nápisových tabuliek a štítkov. V budove sa nachádzala aj dielňa pre výrobu sporákov s jednoduchým vybavením a niklovňou, ako aj dielňa na smaltovanie malých odliatkov. Hotové výrobky sa balili v samostatnej hale hotových výrobkov, odkiaľ sa expedovali do železničných vagónov závodnej vlečky a ČSD. Lisovňa plechového riadu a výrobkov sa nachádzala v samostatnej prevádzke bývalej valcovni plechov vzdialenej od zlievárne približne 600 m, s ktorou bola spojená podnikovou úzkorozchodnou železničkou. Strojné zariadenia mali centrálny mechanický rozvod transmisiou poháňaný Francisciho turbínou s hlnosťou 1,2 m³ a spádom 6 m s výkonom 75 kW (100 HP). Vo výrobnej hale dominoval veľký hlbokotážny lis. Nasledovali kruhové nožnice, zakružovačky, kovotlačiteľné a klampiarske stroje. Jednotlivé výlisky sa spájali odporovými zväracími strojmi. Elektrický prúd vyrábalo dynamo v strojovni turbíny. Vyrobený surový riad žíhali v púzdrovej peci s roštovým kúrením pevným palivom. V lisovni sa lisovali aj lopaty a štítky či nápisové plechové tabule. K zlievárni patrila aj mechanická dielňa s kováčňou, modelárňou, stolárskou dielňou a sklad modelov nachádzajúce sa mimo závod.

Valcovňa a mostáreň Piesok

Henriho závod sa opäť prestavuje. V roku 1930 je zavedená výroba železných výrobkov. V roku 1933 dosluhuje stará univerzálna valcovňa na Piesku. Stavba solivaru a obrábacej dielne v roku 1936 má svoj význam pri obrane štátu. Po zlúčení železiarní s Brnenskou zbrojovkou išlo azda o jedinú rentabilnú výrobu v závode. V období predvojnovnej krízy aj valcovňa prinášala mierny zisk. Vysokorentabilná bola aj výroba kyslíka. V roku 1937 je zrušená stratová tupozvarovňa rúr, ktorú nahradili výrobou oceľových mostov a konštrukcií, najmä elektrických stĺpov. Rozbehla sa aj dielňa na výrobu kovového nábytku pre kasárne a nemocnice ale aj klasický bytový nábytok.

Valcovňa Chvatimech

V dôsledku hospodárskej krízy je valcovacia plechoträt' často odstavená a v roku 1935 definitívne končí výroba jemných plechov vo Chvatimechu. Zaniká tak Karlov závod a objekty sú využívané ako sklady. Chátrajúce objekty postupne zbúrali a vodný kanál pohltila výstavba cesty na Nový závod a výstavba novej štátnej cesty z Banskej Bystrice do Brezna v sedemdesiatich rokoch 20. storočia a do dnešných čias sa zachovala len administratívna budova, predtým byt správcu valcovne prestavaný na fabrické byty. V súčasnosti je v ňom reštauračné zariadenie.

Štátne železiarne v predvojnovom období

Zlúčením Štátnych železiarní s Brnenskou zbrojovkou malo nepochybne strategický cieľ preorientovať výrobu v závode na zbrojársku výrobu. Táto nezahŕňala priamu výrobu zbraní, alebo ich komponentov ako tomu bolo počas prvej svetovej vojny, alebo počas revolučných dní 1848, napoleonskej vojne 1806 – 1809, počas stavovských povstaní koncom 17. storočia a začiatkom 18. storočia. V rokoch 1935 – 1938 vojenské veliteľstvo štátu schválilo rozsiahlu výstavbu pevnostného systému hraníc ČSR podľa vzoru Francúzska. Išlo o súvislú líniu 15 460 ľahkých, 1 276 ťažkých opevnení a 15 delostreleckých tvrdzí s rozsiahlym podzemím zo železobetónu a najmodernejšieho zbraňového systému, v ktorých konkrétna zbraň predstavovala len percentuálne zastúpenie z celkového vybavenia, stavebných prác finančných nákladov. Nakoľko výstavba bola tajná, história o výrobe jednotlivých súčastí opevnenia zatiaľ mlčí. Požiadavky Ministerstva obrany na samotnú Zbrojovku boli náročné hlavne na konštrukčné zmeny sériovo vyrábaných zbraní, ich úpravu pre vyzbrojenie opevnení v lafetách pod betónom. V období predvojnovkej krízy aj valcovňa prinášala mierny zisk. Predvojnová konjunktúra už mala priamy vplyv hlavne na výrobu ocele, valcovaných profilov a polotovarov či odliatkov pre zbrojársku výrobu, no najmä kovaných pancierových prvkov pre opevňovacie práce. Výroba plechového nábytku v Piesku a liatinovej sanity v Hronci pre novovznikajúce pohotovostné kasárne v pohraničí a vybavenie pevnostného systému je známa. Valcovaný profilový materiál, ale predovšetkým rebierková oceľ ako výstuž pre betonáž opevnení sú samozrejme neodmysliteľné. Plánované dokončenie opevňovacích prác do roku 1941 sa vďaka Mníchovskej zrade spojencov už neuskutočnilo. Opevnené územia severozápadných Čiech a južného Slovenska obsadila bez boja Nemecká a Maďarská armáda. Územie Slovenska prišlo o značnú časť územia na juhu a Zakarpatskú Rus. Dňom 14. 3. 1939 vzniká samostatný Slovenský štát. Po zabratí pohraničia onedlho fašistické Nemecko obsadzuje Čechy a Moravu a vytvára Nemecký protektorát. Slovensko sa stáva jeho spojencom.

2. svetová vojna

Vznikom samostatného fašistického Slovenského štátu nastali opäť zmeny v správe Štátnych železiarní. V roku 1940 bol zrušený solivar v Piesku, čím sa získali ďalšie priestory pre strojársku výrobu. V tom čase pracovalo v Železiarňach Podbrezová úč. spol. so sídlom v Bratislave 4 144 zamestnancov, z toho 419 úradníkov, v Piesku pracovalo 603 a v Hronci 372 zamestnancov. Počas druhej svetovej vojny Podbrezovské železiarne sú predané 1. januára 1941 nemeckej firme Reichswerke Aktiengesellschaft für Waffen Maschinenbau Herman Goring za 70 miliónov korún. Splatnosť bola určená na desaťročné bezúročné splátky aj s kutacím právom na celom území Slovenska. V archíve ŽP sa nachádza mapa so zakreslenými opustenými baňami v okolí Jarabej a Hronca so základným geologickým opisom z roku 1941. Nemecký koncern plánoval prestavbu závodu na zbrojársku výrobu a preinvestovať až 227 miliónov korún. V Podbrezovej vyrástlo sídlisko pre nových firemných zamestnancov v nemeckom štýle a v oceliarni postavili trojtonovú elektrickú oblúkovú pec určenú na zlievarenské účely, na Piesku vybudovali protiletectký podzemný kryt. Prestavaná bola aj vysoká pec v Tisovci na väčší objem. Vojnové udalosti opäť zhoršili sociálne pomery. Pritvrdili sa pracovné výkony podľa zákona o pracovnej povinnosti pracujúcich v zbrojovkách. Záberom južného Slovenska sa prerušila štátna železničná sieť, preto Slovensko buduje náhradné prepojenia v ťažkom horskom teréne.

Zlyháva aj zásobovanie potravinami. V roku 1941 zrušili výrobu smaltovaných sporákov a v roku 1942 je v Hronci zrušená aj výroba smaltovaného riadu.

Obr. 24. Československá republika tesne pred 2. svetovou vojnou s vyznačenými zabratými územiami v pohraničí. Hnedé zabralo Nemecko, modré Poľsko a zelené Maďarsko.

Zariadenie smaltovne bolo o rok predané firme Scholz do Matejoviec. Počas Slovenského štátu nedošlo k hospodárskemu ozdraveniu a v hroneckom závode zostáva len výroba sivej liatiny. V roku 1944 zamestnanci železniari podporujú prvé partizánske skupiny a zásobujú ich potravinami. Dva dni pred vypuknutím Slovenského národného povstania, podbrezovskí robotníci zastavili prácu a vedenia podniku sa ujal revolučný výbor zložený z 22 členov. Z Trangošky sa do Podbrezovej presunula partizánska brigáda z úlohou brániť železniarne v najužšom mieste údolia Hrona pred nemeckou armádou. Nemeckým zamestnancom bolo doporučené opustiť železniarne aj Podbrezovú. Vojskí zamestnanci Wehrmachtu na odchod povolenie nedostali, preto sa zabarikádovali v protiletackom bunkri. Neskôr sa vzdali partizánom. Potraviny a šatstvo zkonfiškované po Nemcoch presunuli do vojenskej nemocnice zriadenej v Podbrezovej v doline Hnusnô. V deň vypuknutia SNP dňa 29. Augusta 1944 v Podbrezovej vyzbrojili dve roty povstalcov. V povstaní bojovalo v povstaleckej armáde temer 800 a v partizánskych jednotkách 500 zamestnancov podniku. Počas povstania podnik vyrábala oceľové výrobky pre front. Odlievali sa obaly pre míny, plechy pre pancierové vlaky, poľné kuchyne, piecky určené do partizánskych bunkrov, lopatky a mnoho iných výrobkov v množstvách 50 – 100 kusov denne. Skúšobne boli vyrobené aj poľné mínomety. Po prezradení povstania a odzbrojení dvoch elitne vyzbrojených slovenských divízií na východe Slovenska, prešla nemecká armáda do ofenzívy a povstalecké územie začala obsadzovať. Do Piesockého závodu v októbri evakovali výrobu Sandrik z Dolných Hámrov a časť výroby z Vyhní. Zo Vsetína tiež presunuli výrobu lafiet aj so stovkou pracovníkov. Na celom povstaleckom území začali civilní občania budovať obranné opevnenia. Nedostatok náradia pre zákopové práce riešili železniarne osobitou výrobou lopát, čakanov, sochorov, kramlí a iného náradia. Zaviedla sa aj výroba koňských podkov pre záprahy ťahajúce vojenskú techniku. Pri výstavbe záložného letiska v Rohoznej vyviezli 77 vagónov trosky, dodali koľajnice a výsypné vozne. Odliate míny sa plnili v dielňach na Troch Vodách za Osrbílím traskavinou. Koncom októbra Nemci obsadili celé Horehronie. Povstalci aj evakuanti sa poukryvali v dolinách Nízkych Tatier. Okolité závody poskytli stavebný materiál a náradie na vybudovanie provizorných barákov a zemľaniek. Vo svojich domoch zostala bývať len časť obyvateľstva. Robotníci poskryvali aj dôležité stroje ba aj celé parné lokomotívy v priestoroch závodov napríklad pod hromadami šrotu, aby ich nemecké vojská nezničili, alebo neodvliekli. Koncom októbra nemecké vojská obsadili Podbrezovú a okolité fabriky. Ani po návrate nemeckých zamestnancov do Podbrezovej sa nepodarilo obnoviť výrobu a to ani po čiastočnej obnove železničnej dopravy nemeckými ženistami. Nemecká armáda obsadila všetky dediny a vyhlásila stanné právo. Zásobovanie evakuantov bolo veľmi ťažké, prevažne zo zásob vlastných a Podbrezovského spotrebného družstva. V horách sa pásol domáci statok zásobujúci ľudí najmä mliekom a mäsom. V zimných mesiacoch rožný statok ustajnil za poplatok u Hornolehotských gazdov, odkiaľ

potom zvieratá postupne odvádzali na porážku. Evakuované obyvateľstvo muselo zostať v horách celú zimu do príchodu oslobodzovacích vojsk. Front sa zastavil až na celé dva mesiace medzi Podbrezovou a Breznom, preto k oslobodeniu Podbrezovej došlo až koncom marca 1945. Nemecká armáda ešte pred ústupom rozobrala dôležité výrobné zariadenia a odviekla ich. Ostatné sa snažila zničiť. Zničila všetky mosty v závode, elektrické vedenie a vodovod. Niektoré objekty podpálila. Obyvateľov nútili počas zimných mesiacov pracovať na obranných opevneniach, v mnohých rodinách sa ubytovali nemeckí vojaci. Oslobodenie Hronca a Piesku prebehlo 6. marca 1945 rumunskou armádou. Zákopová vojna v oblasti Podbrezovej trvala až do 21. marca, keď bola oslobodená aj Podbrezová. Najviac vydrancovala strojné zariadenie Piesockej fabriky. Po oslobodení železiarne prevzala do svojej dočasnej správy sovietska armáda ako svoju vojnovú trofej. Išlo vlastne o majetok Nemeckej ríše riadne odpredaný Slovenským štátom. Pre rýchly spád vojnových udalostí ale nedošlo z nemeckej strany k dodržaniu podmienok kúpnej zmluvy, lebo nemecká firma nesplnila splatenie dohodnutej sumy 70 miliónov korún v desaťročných splátkach. Do konca roku 1945 sa podarilo vrátiť späť odvečené strojné zariadenia z rôznych miest republiky. Po spustení martinských pecí a valcovacích tratí v Podbrezovej sa obnovuje aj výroba mostových konštrukcií na obnovu železničnej dopravy. Neskôr sa strojná výroba v Piesku orientuje na kovo a drevoobrábacie stroje. V roku 1946 vzniká v Podbrezovej národný podnik Stredoslovenské železiarne. Ruší sa valcovacia trať v Piesku, v Hronci sa začína s rozsiahlou prestavbou závodu s budovaním novej zlievalne na oceľoliatinu.

1945 - 1989

Povojnová ČSR

Demokratické zriadenie prvej ČSR umožnilo Slovákom určitú slobodu sebaurčenia, no dejiny ukázali že aj v tomto štátnom usporiadaní nebola zaručená triedna rovnoprávnosť ba ani národnosť. A práve preto sa tento problém vyhrotil na začiatku II. svetovej vojny, keď si slovenskí nacionalisti vďaka nastupujúcemu fašizmu v Európe a východnej Ázii vymohli autonómiu. Fašizmus ako každá diktatúra nemohla dlho prežiť, lebo sa násilne vnucuje svojim politickým no najmä represívnym vplyvom. Preto po spoločnom boji Slovákov aj Čechov proti fašizmu a pod vplyvom víťaznej moci Sovietskeho zväzu, došlo k opätovnému vzniku druhej ČSR.

Zlieváreň Hronec

Po oslobodení dňa 6. marca 1945 trvalo zamestnancom závodu necelé tri mesiace aby obnovili výrobu. V roku 1946 sa začalo s modernizáciou závodu a to aj s rozšírením výroby odliatkov z oceľoliatiny. Zmena projektu nastala už počas prestavby závodu, preto do novopostavených hál sa dodatočne umiestnila aj výroba oceľoliatiny, ktorú závod začal vyrábať až v roku 1952.

Metalurgický závod Hronec

Hronec si udržal svoju hutnícku prevádzku, no jeho dominantné postavenie v regióne upadlo. Závod sa preorientoval z výroby riadu na zlieváreň strojných súčiastok. Popri šedej liatine sa tu plánovalo s rozšírením výroby oceľoliatiny v novej prevádzke s oblúkovými elektrickými pecami. V zlievárni nastávajú organizačné zmeny v rámci nastupujúceho plánovaného hospodárstva. Fabriky s dodávateľsko-odberateľskými väzbami sú zlučované do väčších celkov (koncernov), nazývaných Národný podnik. V rovnakom duchu bola v roku 1951 pridružená Zlieváreň Hronec k národnému podniku Strojárne Piesok. Plánované zvýšenie výroby a prechod na žiadanú oceľoliatinu znamenalo realizáciu generálnej prestavby celého závodu a jeho modernizácie. Z úsporných dôvodov nakoniec došlo len k čiastočnej rekonštrukcii výrobných objektov a technológie. V rokoch 1952 – 1961 prebehla rozsiahla stavebná činnosť okrem pomocných prevádzok novej modelárne, generátorovej, acetylénovej, kyslíkovej stanice a novej centrálnej kotolne, vyrástla rozmerná hala novej taviarne a zlievárne oceľoliatiny s dvomi elektrickými oblúkovými pecami, elektrickými kaliacimi pecami, čistiarnou odliatkov, formovňou a pieskovým hospodárstvom. V hale umiestnili aj centrálnu údržbu a hmotáreň. K novej hale pristavili veľkú sociálnu budovu so šatňami, jedálňou, výdajňou nástrojov a kanceláriami. Pôvodná koncepcia mala do spoločných priestorov pojať aj dve kuplové koksové pece pre tavenie šedej liatiny, avšak z úsporných dôvodov táto výroba zostala v pôvodných priestoroch starej zlievárne tzv. Giseraja. Len vďaka tomu sa historický objekt z čias vysokopecnej fabriky z rokov 1854 – 1876 zachoval do dnešných čias. Napriek tomu sa zastavaná plocha fabriky zväčšila na dvojnásobok. V centrálnej časti starej zlievarne zostala taviareň a západnou prístavbou sa rozšírila čistiareň odliatkov. Východnú časť s vonkajšou žeriavovou dráhou pohltila zástavba novej haly vyrobenej a montovanej novopostavenou Mostárňou Brezno. Po dokončení prestavby závodu v roku 1963 sa zvýšená výroba produkuje pre vlastnú potrebu Strojárne Piesok len 20% a pre externých odberateľov je určených až 80%. Definitívne je zrušená výroba kanalizačnej liatiny. V roku 1967 sa Zlieváreň mení na Metalurgický závod Hronec ako samostatný závod Národného Podniku Strojárne Piesok so 720 zamestnancami. Okrem materského podniku sa dominantnými odberateľmi stávajú národné podniky ako Sigma Závadka vyrábajúca vodné čerpadlá, Mostáreň Brezno, ZŤS Detva, TOS Trenčín a Tatra Kopřivnica a časť odliatkov

sa vyváža do Poľska (PLR). Maximálna výroba oceľoliatiny dosiahla v roku 1978 až 10 300 ton a šedej liatiny v roku 1979 približne 4 300 ton po inštalácii väčších kuplových pecí vyradených v TOS Varnsdorf.

Prestavba Metalurgického závodu v Hronci

Metalurgický závod už nestačí zabezpečiť zvyšujúci sa dopyt surových odliatkov pre strojársky priemysel, preto v roku 1976 rozhodnutím federálnej vlády ČSSR začína ďalšia rekonštrukcia závodu. V osemdesiatych rokoch prechádza Metalurgický závod v Hronci modernizáciou vo veľkom štýle. Fabrika sa surovo vtlačila do zástavby obce, čomu padlo za obeť mnoho obytných domov. A práve existujúce objekty na opačnej strane fabriky zostali v pôvodnom stave a dnes nie sú využité, preto slúžia ako sklady. Možno aj vďaka tomu zostala do dnešných čias zachovaná pôvodná hala zlievalne z roku 1864, s názvom Giseraj. Projekt riešil predovšetkým nevhodné podmienky skladovania modelárskeho piesku, ktorý sa často skladoval na voľnom priestranstve mimo fabriku. Batéria vysokých betónových síl na uskladnenie piesku dodnes dominuje závodu, aj keď v podstate neboli nikdy na plno využité. Nové oblúkové pece s objemom 5T a nové dvojča teplovzdušných kuplových taviacich pecí so spaľovaním odpadového kysličníka uhličitého a s vyhrievaným predpecím v podstate nezmenili pôvodný koncept, avšak zvýšili výrobu. Rovnako na požadovanú zvýšenú výrobu mala vplyv aj modernizácia výroby modelov a odlievania odliatkov montážou linky. Tú inštalovali v pôvodnej hale bývalej oceliarne uprostred závodu. Čistenie a hrubá obrobňa s lakovňou a expedíciou sa presunuli do nových rozmerných hál postavených z porobetónu. V r. 1983 končí základná časť rekonštrukcie a výroba sa ustáľuje na 10 tisíc ton oceľoliatiny a rovnakého objemu šedej liatiny, s maximálnou ročnou výrobou 25tisíc ton. Podstatou rekonštrukcie je automatizácia pôvodne ručnej namáhavej práce. Dominantou je automatická formovacia a odlievacia linka. Politické zmeny po roku 1989 a následné ekonomické zmeny v ČSSR zastihli Metalurgický závod ešte pred dokončením a tak opäť nedošlo k úplnej rekonštrukcii a poslednú etapu už realizovali len prestavbou jestvujúcich objektov. V novom tisícročí začína nový konkurenčný boj o trhy nie len medzi jednotlivými výrobcami železa, ocele a výrobkov z nich ale predovšetkým konkurenčným chemickým priemyslom a nástupom plastov a hliníka.

Obr. 25. Najstaršia výrobná hala erárnych železiarní z r. 1856 dnes pamiatkovo chránená využívaná ako sklad hutného materiálu.

Pramene a použitá literatúra

- Alberty, J.: a kol. : Valaská 2002
Alberty, J.: Oceľový chlieb z Podbrezovej 1968
Bek J. : Atlas lokomotiv 1978
Bergfest, A.: Baníctvo v Ľubietovej na železnú rudu 1951
Binder, R.: Osadníci na Horehroní 1962
Bolerázsky, V.: Historický zborník kraja IV., 1968
Čillík I. : Potulky dejinami Starých Hôr 2017
Frák, G.: Baníctvo v Železníku 1981
Greschner, J. : 150 rokov Železiarní v Podbrezovej 1990
Habovčiak A.: Stredoveká dedina na Slovensku 1980
Hapák, P.: Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku v r. 1848 – 1867,1962
Herich, O.: Z histórie obce Sirk 2005
Horehronské múzeum : Smaltovaný riad z Hronca 2008
Hronček, P. a kol.: Bacúch 2009
Hrušovský, A.: Stručné dejiny Poník a Ponickéj Huty 2014-12-15
Kolektív. : Dejiny hutníctva železa . ČSAV, Praha 1986
Kolektív, : II. vojenské mapovanie – Františkovo 1836-1852
Kladivík, E. Ladziarsky, I.: Banské múzeum v prírode 1988
Kmeť S.: Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu 1989
Kmeť, L.: Železničná trať Zvolen – Banská Bystrica 2003
Kuba A. : Jak prišli koňe pod kapotu 1988
Lacko R. : 100 rokov železničnej trate Podbrezová - Tisovec 1996
Mlynka L. Haberlandová K. : Kultúrne krásy Slovenska , Technické pamiatky 2007
Paulínyi, Á.: Železiarstvo na pohroní
Slobodníková, : Dejiny farnosti Poniky 2008
Stráňková J. Pechar J. Tisíciletý vývoj architektúry 1989
Schrötter, J. a kol. : 175 rokov práce a boja piesockých strojárov 1963
Stránsky, A.: Drevorubači na Čiernom Hrone 1969
Šarudyová, M.: Topografia železiarní na Slovensku v 19. storočí 1989
Turčan, T. a kol.: Železiarne Podbrezová 170 ročné 2010
Zechenter, G.:Päťdesiat rokov slovenského života 1974
Zemko, : Poniky 700 ročné
Zsemley, O.: Tisovec – monografia železiarne a erárneho majetku 1904
Žiak, V.: a kol.: 70 rokov Stredoslovenských energetických závodov 1993

ŠÚBA Banská Štiavnica

Archív Železiarne Podbrezová a. s.

Archív ZHL plus a. s.

Archív Milana Štéca

Fotoarchív Anny Nociarovej a podnikového múzea Železiarne Podbrezová a. s.

Internet archív Kristíny Zimanovej

Grafika Mgr. Ján Peniak